

Mecūs Kavramının Tarihsel Arka Planına Işık Tutmak: Cahiliye Döneminden Risaletle Arap Yarımadası'nda Sāsānī Varlığı*

MEHMET ALICI

Mardin Artuklu Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi, Türkiye

Mardin Artuklu University Faculty of Islamic Studies, Turkey

mehmetalici@artuklu.edu.tr

 <https://orcid.org/0000-0002-9805-5768>

Öz

Bu çalışmada Cahiliye döneminden risaletle Sāsānīlerin Arap Yarımadası'ndaki dinî ve siyasi varlığı, Kur'an-ı Kerim'in bahse konu ettiği *mecūs* kavramının tarihsel arka planına temasla irdelenecektir. Bu çerçevede Cahiliye Arabı'nın İran/Pers kültür havzasıyla münasebetinin boyutu, *mecūs* kavramının odağa alınmasıyla tartışılacaktır. Bu kavramın oluşum sürecinde Hıre'nin ve Güney Arabistan'ın Arap-Pers etkileşimindeki kayda değer rolüne temas edilecektir. Özellikle Sāsānī hakimiyetinin Arap Yarımadası'na bakan yüzü olan Hıre'nin konumu, kültürel etkileşimin zemini olarak öne çıkmaktadır. Bu yolla Sāsānīlerin bu coğrafyadaki kadim tarihine ışık tutulurken *mecūs* ifadesiyle dinî bağlama işaret edilecektir. Böylelikle Kur'an'ın kullandığı *mecūs* kavramının Cahiliye Arabı'nın zihin dünyasında bir karşılığının olduğu ve dolayısıyla Sāsānīlerin dinî anlayışının Arap Yarımadası'nda bu kavram üzerinden varlık bulduğu ortaya çıkarılacaktır. Aynı zamanda risalet sürecinde Mecūsilere ilişkin onların da Ehl-i kitap gibi kabul edilmeleri hususu, Cahiliye Arabı'nın anlam dünyasıyla arz ettiği paralellik açısından bahse konu edilecektir.

Anahtar Kelimeler: *Mecūs*, Kur'an-ı Kerim, Sāsānī, Hıre, Güney Arabistan, Hımyer, Cahiliye, Mecūsî/Zerdüşti.

Shedding Light on the Historical Background of the Concept of *Majūs*: The Sassanid Presence in the Arabian Peninsula from the Age of *Jāhiliyya* to the *Risāla*

Abstract

This study examines the religious and political existence of the Sassanids from the period of *Jāhiliyya* to the beginning of the prophethood (*Risāla*) in the Arabian peninsula by taking into consideration the historical background of the concept of "*Majūs/Majūs*" mentioned in the Qur'an. By focusing on the concept of *majūs*, the context and the pattern of the relationship of the Jahiliyya Arab with the Persian culture will be elaborated. During examining this concept, the significant role of Hıra and South Arabia in Arab-Persian interaction will be analyzed. In particular, the location of Hire, part of the Sassanid domination and close to the Arabian peninsula, stands out as the ground of this cultural interaction. Through this interaction, the religious context will be pointed out by the expression *majūs*, while shedding light on the ancient history of the Sassanids in this region. Thus, this research reveals that the concept of *majūs* used by the Qur'an has a reflection in the intellectual mind of the Jahiliyya Arab, and therefore the religious

understanding of the Sassanids came into existence through this concept in the Arabian peninsula. At the same time, the parallelism of the issue of being accepted as the People of the Book as the Majūs/Zoroastrians in the *risāla* with the perception of the Jahiliyya Arab of ignorance will be discussed.

Keywords: *Majūs/Mađjūs*, Qur'an, Sasanians, Hıra, South Arabia, Hımyar, *Jāhiliyya*, Zoroastrian.

Giriş

Kur'an-ı Kerim'de zikri geçen Mecūsilik, İslam öncesi dönemde Hıristiyanlık, Yahudilik ve Sabîlik gibi Arap Yarımadası'nda mevcut olan dinî bir gelenektir. Mecūsî geleneği, İslam'ın doğuşu esnasında İran coğrafyasının hakimi Sāsānîlerin de dinî anlayışını temsil etmektedir. Konumuz özelinde Cahiliye Araplarının özellikle Arap Yarımadası'nın sahil şeridinde uzun bir süredir söz sahibi olan Sāsānîlerin varlığından haberdar oldukları, onların dinî düşüncelerine öyle ya da böyle vakıf oldukları bilinmektedir. Bunun da ötesinde siyasi, ekonomik veya dinî bazı gerekçelerle Araplar arasında örneğin Benî Temîm kabilesi içinde Mecūsîliği kabul edenlerin bulunduğu aktarılmaktadır. Sāsānî İmparatorluğunun sınırlarına ve siyasi nüfuzuna bağlı olarak Arap Yarımadası'ndaki varlığını ele alan ve Arap Yarımadası'nın genel tarihinden bahseden birtakım çalışmalardan söz edilebilir. Benzer şekilde bazı çalışmalarda da Cahiliye döneminde bölgedeki farklı dinî gelenekler bağlamında Mecūsîliğe temas edilmektedir.¹ Bu çalışmada Mecūsîliğin tarihsel-teolojik arka planına dair bir çerçeve sunularak İslam'ın ortaya çıktığı süreçte Cahiliye Arap toplumunda *meçūs* kavramının nasıl bir karşılığının olduğu açığa çıkarılmaktadır. Bu yapılırken önce, *meçūs* kavramının etimolojik serüvenine yer verilmektedir. Devamında İslam öncesi dönemde Sāsānîlerin siyasi, dinî ve kültürel durumu incelenmektedir. Sonrasında Risalet süreciyle birlikte sosyo-kültürel zeminde Mecūsîlere dair bir araştırma hedeflenmektedir. Böylelikle Kur'an-ı Kerim'in zikre değer bulduğu Mecūsîliğin dönemin Arap Yarımadası'nda yaşayan Cahiliye Arabı'nın zihin ve anlam dünyasında neye tekabül ettiğine, Hz. Peygamber'in

*Makalenin kisve-i tab'a bürünmesinde kıymetli katkılarından dolayı Abdurrahman Demirci, Yasin Meral, Bilal Toprak, Hakime Reyyan Yaşar ve Tuba Nur Saraçoğlu'na müteşekkirim.

¹ Daniel T. Potts, "The Sasanian Relationship with South Arabia," 197-213; Clifford E. Bosworth, "Iran and the Arabs Before Islam," 593-612; Jan Retsö, *The Arabs in Antiquity: Their History from the Assyrians to the Umayyads*; M. Mahfuz Söylemez, "İlk Dönem İslam Toplumunda Gayrimüslimlerin Yeri," 99-124; M. Mahfuz Söylemez, "Hz. Peygamber Döneminde Mecūsîler," 383-394; Cahid Kara, *İslam Coğrafyasında Mecūsîler (Emevîlerin Sonuna Kadar)*; Greg Fisher, *Arabs and Empires before Islam*; Mahmut Kelpetin, *İslâm Öncesi Güney ve Kuzey Arabistan*.

sözlerine nasıl konu olduğuna ve Müslümanların Mecûsîlerle nasıl bir bağlam içerisinde bir arada yaşadıklarına ışık tutulacaktır.

1. Zerdüş'tün Öğretisine Bir Ad Koymak: Mecûs

Yaşadığı zaman ve mekan konusunda tartışmaların sürdüğü Zerdüş, Mecûsî geleneğinin kurucusu olarak bilinmektedir. Zerdüş'tün kendi düşüncesini ortaya koymasından günümüze değin, söz konusu dinî geleneğe dair farklı adlandırmaların varlığından söz edilebilir. İçerden yapılan bazı isimlendirmelerin (Aşāvān, Behdīn, Mazdayesna gibi) yanı sıra dışardan mezkur geleneği resmetmek için birbirinden oldukça farklı tanımlamalara da (Gebr, Ateşperest, Parsi, Zerdüşti gibi) yer verilmektedir. Bu açıdan Mecûsîliği tarihsel düzlemde tanımlamaya çalışan kavramsal çerçevelerin aslında teolojik dönüşümleri de barındırdığı söylenebilir. Esasen Zerdüş'tün kendi dinî geleneğine bir isim vermemesi, tarihsel süreçte Mecûsîliğin farklı adlandırmalarla muhatap olmasının belki de en önemli nedenlerinden biridir. Mecûsîliğe dair farklı tanım ve kullanımlara bakıldığında Zerdüş'tün kendi takipçilerine doğrunun/hakikatin peşinde olanlar anlamında Aşāvān ismini verdiği, fakat bunun metinsel boyutla sınırlı kaldığı anlaşılmaktadır. Sāsāniler döneminde iyi dinin müntesibi (Behdīn) veya Mazda tapıcısı (Mazdayesna) gibi kullanımlar dinî edebiyatla sınırlı kalmaktadır. Pers diyarından gelenler anlamında Hintlilerin göç eden Mecûsîlere Parsi demesi ise coğrafi bir adlandırma olarak belirmektedir. Zerdüşti (Zoroastrian) ifadesi ise İngilizlerin Hindistan işgali sonrasında Oryantalist bakışın neticesinde ortaya çıkmaktadır.² Burada Kur'an-ı Kerim'in indiği coğrafyanın kültürel yapısına ve dinî geleneklerine kayıtsız kalmadığı hususu "Mecûs" kavramının tarihsel ve etimolojik bağlamları üzerinden ele alınacaktır. Mecûsî geleneğine bir atıf olarak "Mecûs" ifadesi Hâc suresi 17. ayette şöyle zikredilmektedir: "Hiç şüphe yok ki, Allah kıyamet günü; inananların, Yahudi olanların, Sâbiîlerin, Hıristiyanların, Mecusilerin ve Allah'a ortak koşanların arasında (kimin haklı olduğuna dair) hükmünü verecektir. Hiç şüphesiz Allah onların yaptıkları her şeyi görüp bilmektedir."³

Nüzul sırasına bakıldığında 103. sırada bulunan ve Medenî olan Hâc Suresi'nin Hz. Peygamber'in risaletinin son dönemlerine denk geldiği

² Mecûsîliğe dair farklı tanım ve kullanımlar için bkz. Gherardo Gnoli, "Ašāvan," *Encyclopædia Iranica*, 2:705-706; Antonio Panaino, "Once Again Upon Middle Persian Mazdesn," 321-325; Phiroze Vasunia, *Zarathushtra and the Religion of Ancient Iran; the Greek and Latin Sources in Translation*, 52-97; Alan Williams, *The Zoroastrian Myth of Migration from Iran and Settlement in The Indian Diaspora: Text, Translation and Analysis of the 16th Century Qesse-Ye Sanjan 'The Story of Sanjan'*; Mehmet Alici, *Kadim İran'da Din: Mecûsî Geleneğinde Tektanrıcılık ve Dûalizm İlişkisi*, 19-30.

³ A. Şener ve diğerleri, *Yüce Kur'an ve Tefsirli Meali*, 333.

görülmektedir. Kur'an-ı Kerim'in mezkur geleneği ifade etmek üzere kullandığı 'Mecūs' sözcüğünün İslam tarihi boyunca Müslümanlar için anahtar bir kavrama dönüştüğü anlaşılmaktadır. Kur'an-ı Kerim'in neden bu kavramı tercih ettiği hususunda iki temel bağlamdan söz edilebilir. Bunlardan ilki, bir takım fonetik değişimlerle Arapçaya geçen 'Mecūs' ifadesinin, Mecūsilerin kutsal kitabı olan ve son şeklini Sāsānī döneminde aldığı düşünülen Avesta'ya dayanan bir etimolojiye sahip olmasıdır. İkinci olarak da kavramın Pers/Fars coğrafyasının yanı başında olan Cahiliye Araplarının zihninde yer eden bir geçmişe sahip olarak dönem itibariyle dolaşımda olmasıdır. Esasen bu durum, Kur'an-ı Kerim'in bu kelimeye yer vermesinin bağlamsal ilişkisini imlemektedir. Bu noktada kavramın Avesta'dan Sāsānī dinî edebiyatına değin geçirdiği evreler ve Arapçaya geçiş süreci önem arz etmektedir.

Mecūs kelimesinin kaynağı olan Avestaca 'Moğu' sözcüğü Zerdüşt'e atfedilen bir metin olarak Gatha'da yer almamakta buna karşın Avesta'nın Yesna kitabında bir kez zikredilmektedir.⁴ 'Moğu' kelimesi 'kabile üyesi' veya 'din adamı' gibi anlamlara gelmektedir. Bu bakımdan Medlerin ve Perslerin söz konusu bu tabiri din işleriyle uğraşan kimseler için kullandığı kabul edilmektedir. Eski Farsçada *Magu* Pehlevicede ise *Moğ*'a dönüşen kavramın Yunan kaynaklarında *Magi/Magos* ve Latince'ye ise *Magus* şeklinde geçtiği ve kahinlikle ilişkili görüldüğü bilinmektedir.⁵

Pers/Akamenid İmparatorluğunun kurucu krallarından I. Darius (MÖ 522-486) günümüz Kirmanşah yakınlarındaki Behistun yazıtında (MÖ 5. yüzyıl) Gautama adında bir *Magu/Meg*'den krallığı kurtardığını ifade etmektedir. Bu ise kavramın teo-politik boyutuna dair bir imaya işaret etmektedir. Zira burada I. Darius A(h)uramazda'nın inayetiyle ona üstün geldiğini zikretmektedir.⁶ Bununla birlikte Herodotus ve benzeri antik dönem yazarlar, Perslilerin *Magi/Meg* ifadesini kendi din adamları için kullandıklarını belirtmekte ve ayinlerini onların eşliğinde

⁴ Avesta ve bölümlerinin birçok çevirisi olmakla birlikte bir bütünlük sağlanması noktasında makalede İbrahim Pürdāvūd'un çevirilerine atıf yapılacaktır. Atıflarda ilgili kitabın bölüm numarasına ve geçtiği pasaja yer verilmektedir. *Yesnā*, 65:07; Ehsān Behrāmī, *Ferheng-i Vājehāyi Avestā-i*, 2:1135.

⁵ Katāyūn Mazdāpūr, *Zertoştīyān*, 33; Mary Boyce, *A History of Zoroastrianism*, 1:10-11; Albert De Jong, *Traditions of the Magi: Zoroastrianism in Greek and Latin Literature*, 387-395; Michael Morony, "Mađjūs," *Eis*, 5:1110-1111.

⁶ Herbert C. Tolman, *The Behistan Inscription of King Darius*, 7-12; Roland G. Kent, *Old Persian Grammar Texts Lexicon*, 116-120 (DB. I, 11-19); Maria Brosius, *A History of Ancient Persia: the Achaemenid Empire*, 51 (DB. I, 11-14); Strabo, *The Geography of Strabo*, 5:189 (15.3.24).

gerçekleştirdiklerini zikretmektedirler.⁷ Bu olgu, kavramın dinî bir bağlam taşıdığını kanıtlamaktadır.

Pehlevicede de *Moğ/Magh/Magih* kavramı, din adamını tarif etmede kullanılmaktadır. *Moğ* kavramı kabaca bütün din adamı sınıfı için kullanılan bir terimken, üstünlük bildiren *pati/pat* ekini alarak *mōbed'e* (*Magu-pati, Mog-pat, Movpeti Movbed*) dönüşmektedir. Özellikle Sāsāniler döneminde daha çok bir bölgenin ve şehrin din adamı ve *Mōbedān Mōbed'in* ise en üst dinî makam olarak ele alındığı anlaşılmaktadır.⁸ Nitekim Sāsānî dinî edebiyatı, söz konusu din adamlığını Zerdüş'te dayandırarak onun "üst dinî otorite" anlamında *Mōbedān Mōbed* olduğunu ve *Mōbed*lerin sadece onun soyundan geldiğini ifade etmektedir. Sāsāniler sonrasında İslami dönemde de din adamı sınıfı için bu kavramlar kullanılmıştır.⁹ Burada dikkat edilirse *Moğ* kavramının din adamı bağlamında zemin kaybettiği ve artık *Moğ*ların başı/şefi anlamındaki *mōbed'in* anlam kaymasına uğrayarak bütün din adamı sınıfını ifade edecek bir yapıya kavuştuğu görülebilir.

MÖ 6. yüzyılda Perslerin tarih sahnesine çıktığı ve onlara ait bir dinî geleneğe söz edilmeye başlandığı andan itibaren karşımıza çıkan 'Meg/Magi/Moğ' ifadeleri, kelimenin farklı fonetiklerle birlikte kullanıldığını göstermektedir. Nitekim Yunan kaynakları da bunu destekleyen açıklamalara yer vermektedir.¹⁰ Bu duruma karşın bazı dillerde kavramın din adamı sınıfını resmetme bağlamındaki kullanımını aştığı dile getirilmelidir. Bu bakımdan Akadca'da 'Maguşu' ve Süryanice'de 'Mgoša' şeklinde ifade edilen kavramın anlamının genişlediği düşünülmektedir. Buna göre sadece din adamı için kullanılan kavram, bütün din müntesiplerini kapsayacak şekilde kullanılır hale gelmektedir. Benzer şekilde Süryaniceden Arapçaya *meçûs* şeklinde geçen kavramın Araplar tarafından İran coğrafyasındaki mezkur köklü dinî geleneğe müntesip olan herkes için kullanıldığı anlaşılmaktadır.¹¹

⁷ Herodotos, *Tarih*, (I.101), 132; Strabo, *The Geography of Strabo*, 7:157-189 (XV.3. bölüm); Diogenes, *Lives of the Eminent Philosophers*, 6-7 (I.8-10); Muhammed A. Dandamayev, "Magi," *EI*, <https://www.iranicaonline.org/articles/magi> (22.12.2015); Magus ifadesine yer veren Yunan ve Latin kaynakları hakkında detaylı bilgi için bkz. De Jong, *Traditions of the Magi*, 396-401.

⁸ Muhammed Hüseyin b. Hâlef Tebrizi, *Burhân-ı Kâfi*, 5:2020; Henry S. Nyberg, *A Manual of Pahlavi: Ideograms, Glossary, Abbreviations, Index, Grammatical Survey*, 2:122, 154; Philip Kreyenbroek, "Zoroastrian Priesthood after the Fall of the Sasanian Empire," 152-65; Dandamayev, "Magi".

⁹ Zâdsparm, *Vezîdegîhâyi Zâdsparm*, 72 (25.7); E. Bamanji N. Dhabhar, *Persian Rivayats of Hormazyar and Framaz and Other*, 445, 449; Fernbeğ Dâdegî, *Bundahiş*, 152.

¹⁰ Vasunia, *Zarathushtra and the Religion of Ancient Iran*, 98-124.

¹¹ Morony, "Madjūs," *EI*s, 5:1110; Şinasi Gündüz, "Mecûsîlik," *DİA*, 29:279; Albert De Jong, "Magi," *ER*, 8:5560; Ebû Mansûr Muhammed b. el-Herevî el-Ezherî, *Teẖzîbu'l-Luġa*, 10:317-318; el-Cevâlîkî, *el-Mu'arreb*, 579-581.

anlamı olduğunu ve bölge halkının tıpkı Yahudilik ve Hıristiyanlık gibi *mecûs* kavramının da farklı bir dinî geleneği ifade ettiğinden haberdar olduğunu söylemek mümkündür. İşte tam da bu noktada Kur'an-ı Kerim'in metne sıkışan yaygın kullanıma girmeyen ve sınırlı tarihsel süreçlerde söz konusu olan bir kavram yerine kaynağını dinî metinlerden alan ve yaygınlık kazanarak söz konusu geleneği en geniş anlamıyla kapsayan bir kavramı tercih ettiği görülmektedir.

2. Mecûsiliğin İslam Öncesi Arap Yarımadası'nda Tarihi Seyri ve Coğrafyası

Mecûs sözcüğünün kavramsal art alanına bakıldığında dinî geleneğin dayandığı siyasi bir gücün varlığı adından söz ettirmektedir. Sāsāniler olarak nitelendirebileceğimiz bu siyasi güç, Arap Yarımadası'nın Yemen, Hıre, 'Ummān gibi önemli merkezlerini Bizans karşısında elinde bulundurmaktaydı. Bunun yanı sıra I. Hüsrev (MS 531-579) döneminde Yemen'in ele geçirilmesiyle (575) Sāsāniler Güney Arabistan'daki ticaret güzergahı üzerinde de söz sahibi olmuşlardı. Sāsānilerin Yarımada'daki bu siyasi ve ticari etkinliği, haliyle Cahiliye Arabi'nin zihin dünyasında da yer etmişti. Bu bölümde Cahiliye Arabi'nin zihin dünyasında var olan bu etki, yarımadadaki siyasi ve teolojik etkileşimler bağlamında ortaya konulacaktır.

2.1. Arap Yarımadası'nda Sāsānilerin Jeopolitik Varlığı

Pers medeniyetini inşa eden kurucu unsurlardan biri olan Mecûsilik, Büyük İskender'in Akamenid/Pers İmparatorluğunu yıkmasıyla (MÖ 330) Partlar/Arsakidler döneminde (MÖ 247- MS 224) varlığını sürdürse de siyasi gücünü önemli ölçüde yitirmiştir. Milattan sonra III. yüzyılın ilk çeyreğinde Sāsānilerin (MS 224-651) Part/Arsakid krallığına son vermesiyle yeniden etkin bir şekilde devlet dini olma özelliğine kavuşan Mecûsilik, Sāsānî otoritesinin nüfuz alanıyla paralel şekilde varlığını güçlendirmiştir. Konumuz itibarıyla İslam öncesi Arap Yarımadası'nda özellikle Bahreyn, 'Ummān ve Yemen gibi bölgelerde Akamenidlere kadar uzanan İran/Pers varlığı da Arapların Mecûsî geleneğinden haberdar olmalarını sağlamıştır. Pers hâkimiyetine boyun eğen Arap Yarımadası'nın, Selevkidler ve Arsakidler döneminde önemli bir ticaret güzergahı olarak kullanılması da bu haberdar oluşun devamlılığını sağlamıştır. Özellikle kimi Arsakid krallarının kendileri için "Arapların Kralı" unvanını da kullanması dikkat çekicidir.¹⁶

¹⁶ Bosworth, "Iran and the Arabs Before Islam," 3/1:593-96; Ehsan Yarshater, "The Persian Presence in the Islamic World," *The Persian Presence in the Islamic World*, 14-22; Micheal C. A. Macdonald, "Arabs and Empires before the Sixth Century," 57-62; Kara, *İslam Coğrafyasında Mecûsiler*, 65-67.

Sonraki dönemlerde ise Arap Yarımadası'nda denize kıyısı olan bölgelerin Sāsānī hakimiyetinde oluşu da yarımada Mecūsī geleneğinin bilinirliğini sürekli kılan etkenlerdendir.¹⁷

Esasen Mecūsī geleneğinde Arapların yaşadığı bölgenin dinî metinlere konu olduğu bilinmektedir. Bu noktada dünyayı mitolojik olarak yedi bölgeye ayıran ve bunun tam ortasına İnan'ı (Aryanem Vaejeh/ Ērān-Wēz/Īrān-vēj/Ērānšahr/Īranšehr) yerleştiren dinî ve tarihi kayıtlar bulunmaktadır. Zira Avesta'da ve Zend edebiyatında "yedi bölge/iklim/ülke" olarak zikri geçen ibarenin özellikle Sāsāniler döneminde şekillendiği ve İranşehr diyarının altı bölgenin merkezinde konumlandığı anlaşılmaktadır.¹⁸ Ebū Manşūr Ma'merī (ö. 350/961), ona atfedilen Şāhnāme'nin mukaddimesinde Perslilerin dünyayı yedi kısma böldüklerinden söz ederek bu yedi bölgeden ikincisinin sakinlerinin Araplar (Tāzīg/Tāziyān) olduğunu ifade etmektedir. Nitekim Ebū Reyhān el-Bīrūnī (ö. 453/1061[?]) de bu yedili taksime yer vermektedir. Ona göre merkezde dördüncü bölge olarak İranşehr bulunurken Batıdaki ikinci bölgede ise 'Arap ve Habeşlilerin Ülkesi' yer almaktadır.¹⁹

Pers mitolojisinde Arapların kökeni, Hūşeng'in kardeşi Tāz'a ve onun karısı Tāzak'a dayandırılmaktadır. Aynı zamanda bu soydan geldiği kabul edilen kötü karakterli Azdahāg (Azhi Dahāka) ile Araplar arasında bir bağ kurulmaktadır. Benzer şekilde Hımyer sözcüğü, Sāsānī kayıtlarında yine Arapça bir sözcük olan *Tāzīg* kelimesiyle karşılanmaktadır.²⁰ Hamidullah ise bu kavramın ticaretle uğraşan Güney Arabistan'daki Tayy kabilesini tanımlamak adına İnanlılar tarafından kullanıldığı kanaatindedir.²¹ Söz konusu kavramın etimolojisi hakkında farklı görüşler olması bir yana,

¹⁷ Taberī'nin kaydına göre I. Ardeşir, tahta çıktıktan sonra Fahir adında bir "Möbedān Möbed" atamıştır. Mecūsī dinî yapılanmasının en üst otoritesi olarak kabul edilen *Möbed-i Möbedān* makamının işletilmesi ve fethedilen yerlerde ateşkedelerin inşa edilmesi Mecüsiliğin devletin resmi dinî olması açısından dikkat çekicidir. Muhammed b. Cerir b. Yezid eṭ-Ṭaberī, *Tārīḫu'r-Rusul ve'l-Mulūk*, 2:39; al-Tabari, *History of al-Tabari: The Sasanids, the Byzantines, the Lakhmids and Yemen*, 5:9-11.

¹⁸ *Yesnā*, 61.05; *Yeṣṯhā*, 19.26, 5.03-05; *Zand-Ākāsīh: Iranian or Greater Bundahišn*, 91-93 (VIII.01-07); *The Bundahišn: The Zoroastrian Book of Creation*, 128, 156 (25.13, 29.16); *Dinkerd-i Heftom*, 18, 204 (0.37-38 İnanlı, yedi ülke).

¹⁹ Ebū Reyhān Muhammed b. Aḥmed el-Bīrūnī, *Kitābu't-Tefhīm li-Evā'il-Şinā'ati't-Tencim*, 196-98; Mirza Aḥmed Kazvīnī, "Muḳaddime-i Qadīm-i Şāhnāme," 46-47.

²⁰ *Dinkerd-i Heftom*, 203 (0.34); *Contents of Nasks: Dinkard VIII (Pahlavi Texts IV)*, 27 (XIII.8); *Greater Bundahišn*, 29 (XXXV.6); Max Müller, ed., *Pahlavi Texts I, (The Bundahis)*, 58 (XV.28), 131-132 (XXXI.6); *Şahrestānīhā ī Ērānšahr: A Middle Persian Text on Late Antique Geography, Epic, and History*, 26, 28 (25, 50); Nyberg, *A Manual of Pahlavi*, 2:189, 192.

²¹ Muhammed Hamidullah, *İslam Peygamberi*, 1:325-326.

İranlılar ile Araplar arasındaki ilişkilerin milattan önceki dönemlere kadar uzandığı ve özellikle Sāsāniler döneminde geliştiği anlaşılmaktadır.

Sāsānî devletinin kurucusu I. Ardeşîr (MS 224-240) döneminden itibaren özellikle Bahreyn, Hecer, Yemen, ‘Ummān ve diğer sahil şeridindeki bölgelerin İranlıların hakimiyetine geçtiği nakledilmektedir. İbn Hürdāzbih’in (ö. 300/912-13), I. Ardeşîr için “Arapların/Tāziyān Kralı” unvanını kullanması bu açıdan dikkat çekicidir. Ed-Dīneverî (ö. 282/895) ise Bahreyn, Yemāme ve Yemen’in I. Ardeşîr döneminde ele geçirildiğini zikretmektedir.²² Sāsānî İmparatorluğunun sınırlarından söz eden ve krallar tarafından kurulan veya fethedilen şehirlerin isimlerinin zikredildiği *Şehrestānihā-i İrānşehr* adlı Pehlevice metinde de Arap Yarımadası’nın bazı önemli şehirlerinden söz edilmektedir. Mekke/Makkah, Medine/Madīnag, Yemen/Yaman ismen zikredilen şehirler arasındadır. Ayrıca Sāsānîlerin ikinci kralı olan I. Şāpur’un (MS 240-270/2) kendi krallığının sınırlarını tanıttığı “Ka’be-i Zertoşt” yazıtında Arabistan ve ‘Ummān/Mazūn ve bölgenin sahillerinin de zikredilmesi, erken dönemde Arap Yarımadası’nın önemli liman ve ticaret kentlerinin kontrol altına alındığını göstermektedir. Bu bağlamda Miladi 3. yüzyılda Hādramevt ve civarını ellerinde bulunduran Hīmyerîler’in Sāsānî sarayına elçi göndermesi iki bölge arasındaki siyasi ilişkilerin varlığına işaret etmektedir.²³

4. yüzyılda II. Şāpur’un (Zū’l-Ektāf) (MS 309-371) Arap Yarımadası’nda hakimiyeti sağlamak adına yaptığı seferler sonrasında, Sāsāniler Bahreyn, Yemāme, Hecer ve Mazūn/‘Ummān’a kadar uzanan körfezi ele geçirmişlerdir. Eṭ-Ṭaberî (ö. 310/923), II. Şāpur’un körfezden sonra içeriye yöneldiğini ve Medine/Yeşrib’e kadar geldiğini ifade etmekte ve II. Şāpur’un Arapları katletmesi nedeniyle onların, Roma İmparatoru Julianus’un (MS 331-363) ordusuna hatırı sayılır bir katılım gösterdiklerinden söz etmektedir. Keza Julianus’un ölümünün Roma ordusunun dağılmasına yol açtığı ve II. Şāpur’un kendisine karşı birleşen Arapları kılıçtan geçirip başlarını omuzlarından ayırdığı ve bu nedenle Zū’l-Ektāf nisbesini aldığını nakletmektedir. Eṭ-Ṭaberî, II. Şāpur’un sonraları Benî Tağlib ve Benî ‘Abdu’l-Kays gibi kabilelerle Lahmîler üzerinden iş birliği yaptığını ifade

²² Ebū Ḥanīfe Aḥmed b. Dāvūd ed-Dīneverî, *el-Aḥbāru’ṭ-Tivāl*, 43, 45; *Nihāyetu’l-Erab fī Aḥbāri’l-Furs ve’l-Arab*, 182; ‘Ubeydullāh b. ‘Abdillāh İbn Hürdāzbih, *el-Mesālik ve’l-Memālik*, 17; eṭ-Ṭaberî, *et-Tārīḥ*, 2:41.

²³ *Şahrestānihā i Ērānšahr*, 46-47; Philip Huyse, *Die dreisprachige Inschrift Šābuhrs I. an der Ka’ba-i Zardušt (ŠKZ), Band 1*, 22-24, 36; Potts, “The Sasanian Relationship with South Arabia,” 197, 200-201.

etmektedir.²⁴ Hicri 520 dolaylarına tarihlenen ve yazarı bilinmeyen *Mucmelu't-Tevārīh ve Kıṣaṣ* adlı metin ise II. Şâpur'un Arapları katletmesini, onlardan çıkacak bir peygamberin Zerdüşt'ün dinini ortadan kaldıracağına dair kehanete bağlamakta ve II. Şâpur'un Mekke'ye kadar yaklaştığını nakletmektedir.²⁵ Laḥmîlerin çeşitli vesilelerle Sāsānî sarayında bulunmalarını bahse konu edinen İbn 'Abdi Rabbih (ö. 328/940) kayda değer bir hususa işaret etmektedir. Buna göre Sāsānî sarayında farklı milletlerin temsilcilerinin bulunduğu bir ortamda Nu'mân b. Munzir Arap kültür ve yaşamından övgüyle bahsetmiştir. Buna karşın Kisrâ, Hindlilerin, Çinlilerin ve Türklerin kültürlerini yüceltirken Arapların gelenek ve yaşam tarzlarından olumsuz bir bakış açısıyla bahsetmiştir. Bu durum Sāsānî idarecilerinin Arap kültürü ve yaşamından ne denli haberdar olduklarını göstermektedir.²⁶ Hasılı, özellikle bu dönemde Sāsānîler ile Araplar arasında karşılıklı bir etkileşimin söz konusu olduğu ve bölgede Mecüsîliğin bilinen bir dinî gelenek haline geldiği ifade edilebilir.

2.2. Bir Kesişme Noktası: Hîre

Sāsānîlere bağlı olan Arap kökenli Laḥmîler, 7. yüzyılın başlarına kadar çölden gelecek bedevi Arap saldırılarına ve Bizans'a bağlı olan Gassānîlere karşı Sāsānî İmparatorluğunun batı-güneybatı sınırını tahkim etmişlerdir. Ayrıca Laḥmîler, Sāsānîlerin, Yemen'e kadar uzanan ticaret güzergahını kontrol altında tutmalarında da etkili olmuşlar ve Sāsānîler aracılığıyla 6. yüzyılda 'Ummân, Yemâme, Hicâz, Tâi'f ve Bahreyn'e hakim olmuşlardır.²⁷

Laḥmîler, Arap Yarımadası'yla Sāsānî İmparatorluğunun kesişme noktası olarak bilinen, Sāsānî-Bizans ve Arap Yarımadası arasında önemli bir ticaret ve kültür şehri olan Hîre'yi başkent yapmışlardır. Bugünkü Küfe şehrine yakın bir yerde bulunan Hîre şehri, I. Ardeşîr döneminde Sāsānî topraklarına dahil olmuş ve I. Şâpur döneminde yeniden inşa edilmiştir. Özellikle Narseh döneminde (MS 293-302) Paikuli kitabesinde Laḥmî kralından 'Amr olarak söz edilmiştir.²⁸ İbn Hâbib (ö. 245/860), 'Amr'ın tam künyesini 'Amr b. 'Adî b. Naşr b. Rebî'a b. el-Hâriş b. Mâlik b. 'Amem b. Numâre b. Laḥm şeklinde vermiştir. Nemâre yazıtlarında 'Amr'ın oğlu İmru'u'l-Ḳays Arapların Kralı

²⁴ eṭ-Ṭaberî, *et-Tārīh*, 2:55-59, 60-61; al-Tabari, *History of al-Tabari*, 5:50-64; Potts, "The Sasanian Relationship with South Arabia," 202-203; Bosworth, "Iran and the Arabs Before Islam," 3/1:603; Irfan Shahîd, *Byzantium and the Arabs in the Fourth Century*, 32-34.

²⁵ *Mucmelu't-Tevārīh ve Kıṣaṣ*, 66.

²⁶ Ahmed b. Muḥammed İbn 'Abdi Rabbih, *el-'İkdu'l-Ferîd*, 1:275-281.

²⁷ eṭ-Ṭaberî, *et-Tārīh*, 2:149.

²⁸ *The Sasanian Inscription of Paikuli (Part 3.1)*, 53 (44).

olarak takdim edilmiştir.²⁹ Nitekim İmru'û'l-Kays (MS 295-328), Necrân'a kadar ilerlemiş, Esed, Nizâr ve Me'ad gibi önemli Arap kabileleri kontrol altına almıştır.³⁰ Sonrasında da 'Amr b. İmri'i'l-Kays, Hîre'nin yönetimini elinde bulundurmuştur.³¹

Sāsānî hükümdarı I. Yezdgird (MS 399-420) döneminde ise yönetime Nu'mân b. İmri'i'l-Kays ve oğlu Munzir b. Nu'mân atanmıştır. Bu süreçte I. Yezdgird'in, kendi oğlu Behrâm Gûr'u (MS 421-439) büyütmesi için Nu'mân'ın yanına yollaması ve ondan bir saray (Hıvarnağ) inşa etmesini istemesi, Hîre'nin ve Arapların konumunun yükselişine işaret etmektedir. Bunun yanı sıra Nu'mân, Sāsānî İmparatorunun askeri desteğiyle Suriye'ye birçok sefer düzenlemiş ve bölgede Sāsānîler için önemli bir müttefik olmuştur. Hatta Munzir b. Nu'mân, Behrâm Gûr'un tahta çıkmasında önemli rol oynamıştır. Hîre, Laḥmîler döneminde yıldızı parlayan bir ticaret merkezi olmasının yanı sıra İranlıların ve Bizanslı Hıristiyanların kültürel buluşma alanı olarak da Arap şiirinin geliştiği ve İran dünyasıyla temasa geçildiği bir merkez olmuştur.³²

Hîre, Laḥmîlerin başkenti olmakla birlikte bütün Arapların siyasi ve ticari ilişkilerinin merkezinde yer almıştır. Öyle ki Araplar arasında da burada bulunmak ve siyasi otoriteye yakın olmak önemli bir ayrıcalık olarak görülmüştür. Hîre krallığının Arap Yarımadası'ndan Sāsānî kralı daha doğrusu Kisrâ'sı³³ adına topladığı vergilerin bir kısmı Sāsānî kralı tarafından Hîre kralına verilmiştir. Bu noktada Hîre kralları ise idareleri altındaki kabileler arasında bu geliri, sınırı korumaları bağlamında taksim etmiştir.³⁴

²⁹ Retsö, *The Arabs in Antiquity*, 467-468; Kelpetin, *İslâm Öncesi Güney ve Kuzey Arabistan*, 169.

³⁰ Ca'fer b. Vehb ibn Vâdiḥ el-Ya'kûbî, *Târîḫul-Ya'kûbî*, 1:265-266; Cevâd 'Alî, *el-Mufaşşal*, 5:190-91; Retsö, *The Arabs in Antiquity*, 467-468; Kelpetin, *İslâm Öncesi Güney ve Kuzey Arabistan*, 169.

³¹ Laḥmîlerin idarecileri hakkında bkz. Muḥammed b. Ḥabîb b. Umeyye İbn Ḥabîb, *el-Muḥabber*, 358-361; el-Mağribî, *Neşvetu'ṭ-Ṭarab*, 1:269-86.

³² ed-Dîneverî, *el-Aḥbârü'ṭ-Ṭivâl*, 54; Bosworth, "Iran and the Arabs Before Islam", 31:596-597, 600-601; eṭ-Ṭaberî, *et-Târîḫ*, 2:42-43, 53, 61-62, 65-69, 71-72, 112, 114; Al-Tabarî, *History of al-Tabarî*, 5:44-45; Yarshater, "The Persian Presence in the Islamic World," 23-25; *Şahrestānîhâ ĩ Ērânşahr*, 26, 56; Kelpetin, *İslâm Öncesi Güney ve Kuzey Arabistan*, 167-172; Kara, *İslam Coğrafyasında Mecûsiler*, 68.

³³ Hz. Peygamber'in Sāsānî kralına yönelik yazdırdığı mektupta "Büyük Fârs Kisrâsı", "Kisrâ b. Hürmüz", "Bervîz b. Hürmüz" ifadesine yer verilmektedir. Bu aslında dönemin Sāsānî kralı II. Ḥusrev'in (Kosrow Parvêz) isminin Arapça'daki karşılığı olarak karşımıza çıkmaktadır. Muḥammed Ḥamîdullah, *Mecmû'atu'l-Veşâi'ki's-Siyâsiyye lil-'Ahdî'n-Nebeviyye ve'l-Ḥilâfeti'l-Râside*, 139-143; James Howard-Johnston, "Kosrow II," *Encyclopædia Iranica*, <https://www.iranicaonline.org/articles/khosrow-ii> (07 Şubat 2021).

³⁴ Tımar sahibi olma ayrıcalığı (*ridf*) ve vergi toplama hakkında bkz. Muḥammed b. el-Ḥasan b. Dureyd el-Ezdi, *el-İştikâk*, 221; Aḥmed b. Yaḥyâ b. Câbir b. Dâvûd el-Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşraf*, 11:293, 12:154-155; M. J. Kister, "al-Hira Some Notes on its Relations with Arabia," 149-155.

Laḥmīler üzerinden söz konusu edilen Sāsānī varlığının Arap Yarımadası'nda oldukça erken dönemlere gittiği, Yemen gibi Güney Arabistan'daki bölgelerde Sāsānīlerin kendilerine bağlı Arap idareciler aracılığıyla söz sahibi oldukları bilinmektedir. Örneğin 5. yüzyılın başlarında Sāsānī krallarından Behrām Gūr, Yemen üzerinden Sudan bölgesine kadar gelmiş ve katliam yaparak birçok siyahiyi esir almıştır.³⁵ 5. yüzyılın sonlarıyla 6. yüzyılın başlarında tahtta olan I. Kubād döneminde (MS 488-96, 498-531) ise Hımyer Sāsānīlerin kontrolüne geçmiştir. Sonrasında I. Hüsrev Enüşirvān (MS 531-579) döneminde Bahreyn, Yemāme, 'Ummān ve Ṭā'if de Laḥmī idaresine verilmiştir.³⁶ Yine bu süreçte Güney Arabistan'daki Yemen'i yöneten Hımyeriler, Hābeşlileri/Etiyopyalıları Yemen'den çıkartmak için Sāsānīlerin yardımına başvurmuştur. Sāsānī ordusunun, Fil Olayı'nın baş aktörü Ebrehe el-Eşrām Ebū Yeksüm'un, oğlu Mesrūk b. Ebrehe'yi³⁷ yenmesiyle (MS 570'ten sonra) Hābeşlilerin Yemen'deki hakimiyeti azalmış; IV. Hürmüz (MS 579-590) döneminden sonra da tamamen son bulmuştur. Böylelikle Yemen'de İslam fetihlerine kadar Sāsānī hakimiyeti başlamıştır. Kralın atadığı valiler tarafından idare edilen Yemen, Hz. Peygamberin risaleti döneminde de Şan'a'dan yönetilmiştir.³⁸

II. Hüsrev Pervīz (MS 590-628) tarafından vali olarak Yemen'e atanan Bāzān döneminde de Sāsānī hakimiyeti devam etmiş ve önemli şehirlere vergi tahsildarları gönderilmiştir. Bu dönemde Sāsānī otoritesinin, Hz. Muhammed'in peygamberliğinden söz ettiği davet mektubu üzerine bu hususu araştırmak için Bāzān'dan bir heyet göndermesini istemesi de kayıtlıdır.³⁹ Hz. Peygamberin dünyaya gelmesinden peygamberliğine kadar geçen süre zarfında Arap Yarımadası'nda Sāsānīlerin etkin bir nüfuz alanına sahip olduğu görülmektedir. Dolayısıyla İslamiyet'ten önce ve sonra Arap Yarımadası'nın en güneyindeki bölgelerde dahi etkin olan Sāsānī

³⁵ eṭ-Ṭaberī, *et-Tārīḥ*, 2:80-81; al-Tabari, *History of al-Tabari*, 5:105-116.

³⁶ eṭ-Ṭaberī, *et-Tārīḥ*, 2:149.

³⁷ Buradaki Mesrūk b. Ebrehe, Fil olayının baş aktörü olan Ebrehe el-Eşrām Ebū Yeksüm'un küçük oğludur. Fil olayında ölen Ebrehe'nin yerine önce Yeksüm b. Ebrehe tahta çıkmıştır. Araplara zulmeden Yeksüm'un ölümünden sonra kardeşi Mesrūk b. Ebrehe yönetime geçmiştir. Hımyeriler, Hıre kralı Nu'mān b. Munzir aracılığıyla Sāsānī desteğini alarak Hābeşlilerin egemenliğine son vermiştir. eṭ-Ṭaberī, *et-Tārīḥ*, 2:130-41; el-Mağribī, *Neşvetu't-Tarab*, 1:159-60; ed-Dīneverī, *el-Aḥbāru't-Ṭivāl*, 3, 51.

³⁸ eṭ-Ṭaberī, *et-Tārīḥ*, 2:103-104, 139-148, 169-171, 215; Ebū Muḥammed 'Abdullāh b. Muslim ed-Dīneverī İbn Kūteybe, *el-Ma'ārif*, 638-639; Potts, "The Sasanian Relationship with South Arabia," 200-208.

³⁹ eṭ-Ṭaberī, *et-Tārīḥ*, 2:148, 188, 655; ed-Dīneverī, *el-Aḥbāru't-Ṭivāl*, 64; Potts, "The Sasanian Relationship with South Arabia," 208-210; Kister, "al-Hira Some Notes on its Relations with Arabia," 145; J. C. Wilkinson, "The Julanda of Oman," 98.

otoritesinin, Mecûsiliğin bölgede bilinir hale gelmesine katkı sağladığı söylenebilir.

Sāsānī nüfuz alanının Arap Yarımadası'ndaki varlığını kanıtlayan bir diğer husus ise Yemen'de olduğu gibi, Sāsānī devlet bürokrasisinde özellikle sınır boylarında ve Sāsānîlere bağlı bölgelerin idaresinde etkin rol alan valilerin bulunmasıydı. Sınırları koruyan anlamında "Merzubān" (marz(o)bān/marz-pān),⁴⁰ veya "Merzubān el-bādiye" diye isimlendirilen bu idareciler, Medine'de ve Tihāme'de de bulunmaktaydı. Bu bağlamda İbn Hurdāzbih, Yahudi olan Qurayza ve Nađir kabilelerinin Evs ve Hāzrec kabileleri üzerinde idareci yani *Merzubān* olduğunu ve haraç topladığını ifade etmektedir. El-Mağribî'nin (ö. 685/1286) nakline göre Hıre kralı Nu'mān b. Munzir'in Hāzrec kabilesinden 'Amr b. el-İtnābe'yi Medine'ye idareci ataması da Sāsānîlerin Hıre üzerinden bölgeyle siyasi ilişkilerine işaret etmektedir. Nitekim el-İşfahānî'nin (ö. 356/967), 'Amr'ı "Hicāz Meliki" olarak takdim etmesi dikkat çekicidir ve el-Mağribî'nin kaydını destekler niteliktedir.⁴¹

İslam'ın Arap Yarımadası'nda hakim olmaya başladığı süreçte de bu idarecilerin varlığından Hālid b. Velid'in mektubu aracılığıyla haberdar olunmaktadır. Irak bölgesindeki Fars idarecilerine hitap ederken "Fars Merzubānları" (مَرَاذِبَةُ الْفَرَسِ) ifadesine yer veren Hālid b. Velid, onları İslam'a davet etmekte, aksi halde zımminde haraç ödemeleri konusunda uyarılmaktadır. Bu noktada el-Belāzurî ve el-Ya'kübî, Farslıların sınır bölgelerindeki idarecilerini *Merzubān* olarak isimlendirdiğini nakletmektedirler. Hecer ve Baħreyn bunlar arasındadır.⁴² Fetih sürecinde Hıre krallığının son temsilcisi ve Fars Merzubān'ı olan el-Munzir b. en-Nu'mān b. el-Munzir'in İslam ordularına yenilmesiyle Arap Yarımadası'ndaki Pers hakimiyeti sona ermiştir.⁴³

Eṭ-Ṭaberî, Yemen'in Sāsānîlerin nüfuz alanına girmesinden sonra atanan valilerin Arap kadınlardan olma çocuklarının oluşturduğu sosyal sınıfın – ebnā– idaresine geçtiğini nakletmektedir. Nitekim bu zümrenin önemli temsilcilerinden Sāsānî valisi el-Merūzān, oğlu Hurreħusra'yı vekil olarak

⁴⁰ Nyberg, *A Manual of Pahlavi*, 2:127; Donald N. Mackenzie, *A Concise Pahlavi Dictionary*, 54.

⁴¹ İbn Hurdāzbih, *el-Mesālik ve'l-Memālik*, 128; İbn Hābib, *el-Muħabber*, 265; el-Muṭahhir b. Ṭāhir el-Makdisi, *el-Bed'u ve't-Tāriħ*, 5:154; Ebu'l-Ferec 'Ali b. Huseyn el-İşfahānî, *Kitābu'l-Egānî*, 11:85; Ebū'l-Bekā' Hibetullah el-Hillî, *el-Menākıbu'l-Mezidîyye fi Aħbārî'l-Mulūki'l-Esedîyye*, 1:47; Ebū'l-Hasen 'Alî b. 'Abdullāh es-Semhūdî, *Vefāu'l-Vefā bi Aħbārî Dāri'l-Muṣtafā*, 4:37; Şihābuddîn b. 'Abdullāh Yāķūt el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldān*, 5:83; el-Mağribî, *Neşvetu't-Tarab*, 1:188-89; Kister, "al-Hira Some Notes on its Relations with Arabia," 145-149.

⁴² Ahmed b. Yahyā b. Cābir b. Dāvūd el-Belāzurî, *Futūhu'l-Buldān*, 85; el-Ya'kübî, *et-Tāriħ*, 1:222.

⁴³ eṭ-Ṭaberî, *et-Tāriħ*, 2:213-214.

atamış ancak onun Arap şiirine hakimiyetine binaen Araplaştığı yönündeki iddialar nedeniyle Kısra tarafından azledilmesine ve Bâzân'ın vali olarak atanmasına yol açmıştır. İşte bu vali Hz. Peygamber döneminde Yemen'i idare eden ve Kısra'nın ölümünden sonra Müslüman olan Bâzân'dır.⁴⁴

2.3. Arap Yarımadası'nda Sāsānilerin Dinî Varlığı

İran coğrafyasında Sāsānî imparatorluğunun kurulması ve I. Ardeşîr'in (MS 224-240) komşu bölgeleri ele geçirmesiyle siyasi bağlamda daha yakın bir temas içinde olmaya başlayan Farslılar ve Araplar arasında siyasi ve ekonomik ilişkiler dışında dinî bir etkileşim de söz konusu olmaya başlamıştır. Lahmîler aracılığıyla bölgeye hâkim olan Sāsānilerin resmî dini Mecüsîliğe girmiş Araplardan söz etmek mümkündür. Bu açıdan İbn Kuteybe (ö. 276/889), Mecüsîliği Cahiliye Araplarının dinleri arasında saymaktadır. Benî Temîm'in bu geleneği benimsediğini ifade edip onların önemli liderlerinden söz etmektedir. Söz gelimi Zurâre b. 'Udus'ü örnek vererek onun kızıyla mahrem evlilik yaptığını ve bundan pişmanlık duyduğunu aktarmaktadır.⁴⁵ El-Mağribî (ö. 685/1286) de Benî Temîm'in Araplar arasında ateşe tapan Mecüsî ehlinden olduğunu ve bunun nedeninin ise onların Fars krallığıyla sıkı ilişkilerinden kaynaklandığını nakletmektedir.⁴⁶ Benzer şekilde İbnu'l-Kelbî (ö. 204/819?), Benî Temîm'den Bahreyn'de Hilâl et-Temîmî, el-Akra' b. Hâbis el-Mucâşî'i, Seht b. 'Abdullâh et-Temîmî, Ebû Esved, Zurâre b. 'Adiyy Ebû Hâcib b. Zurâre gibi kimselerin Mecüsî olduklarından bahsetmektedir.⁴⁷

İslam öncesi Arap Yarımadası'nda putperestliğin dışında birçok dinî geleneğin müntesibinden söz etmek mümkündür. Mecüsîliğe intisap edenlerin yanı sıra Sāsānîler döneminde sapkın bir hareket olarak değerlendirilen Mazdekîliğin dahi Arap Yarımadası'nda yaşam alanı bulması dikkat çekicidir. 5. yüzyılın sonuyla 6. yüzyılın ilk çeyreğinde ortaya çıkan ve Mecüsî geleneğini eleştiren Mazdek'in düşüncesinin, dönemin Sāsānî kralı Kubâd (MS 488-496; 499-531) tarafından aristokrasinin ve Mecüsî din adam sınıfının etkisini bir müddet azaltmak adına bir fırsat olarak görüldüğü bilinmektedir. Eṭ-Ṭaberî, Kubâd'ın her şeyin tanrının kulları arasında ortak ve eşit bir şekilde paylaşılması gerektiğini düşünen ve bu hususta kadınları⁴⁸

⁴⁴ et-Ṭaberî, *et-Târîh*, 2:215, 655-657; Ehsan, "The Persian Presence in the Islamic World," 26-27; Kara, *İslam Coğrafyasında Mecüsîler*, 86-90; Mustafa Fayda, "Ebnâ," *DİA*, 10:78-79.

⁴⁵ İbn Kuteybe, *el-Ma'ârif*, 621.

⁴⁶ el-Mağribî, *Neşvetu't-Tarab*, 1:76, 449-450.

⁴⁷ İbnu'l-Kelbî, *el-Meşâlib*, 156; el-Mağdisî, *el-Bed'u ve't-Târîh*, 3:31.

⁴⁸ Bazı araştırmacılar kadınların ortak kullanımı konusunda Mazdek'in bir iddiasının olmadığını ancak sosyal tabakalar arasında evliliklerin yapılmasını arzuladığını ileri sürmektedir. Bosworth'un

da ortak paylaşıma dahil eden Mazdek'in öğretilerine meyiletmesi nedeniyle tutuklandığını ve hapisten kaçarak Heftalitlere (Akhunlar) sığındığını nakletmektedir.⁴⁹ Erken dönem İslam tarihçilerinin eserlerinde Kubād döneminde Mazdekiyye inancının çıktığı ve onun da bu inanca meyiletği ve zındık olduğu aktarılmaktadır. Bu rivayetlerde Kubād'ın, kendisine bağlı olan Laḥmîlerin lideri Hîre Kralı el-Munzîr b. İmri'î'l-Ḳays'dan Mazdek düşüncesini yaymasını istemesine karşın Hîre Kralı, kadınları herkese mubah gören bu anlayışı reddetmiştir. Kubād ise Hîre Krallığına Kinde emiri el-Ḥâriş b. 'Amr el-Kindî 'yi görevlendirerek Necd ve Tihame bölgesindeki Arapları bu inancı kabul etmeleri için zorlamış ve bunu başarmıştır. Ancak Kubād'ın oğlu Sāsānî kralı I. Ḥusrev Enūşirvān, Mazdek'i ve onun inancını paylaşanları ortadan kaldırmış, Hîre kralını değiştirerek el-Munzîr b. İmri'î'l-Ḳays'ı yeniden atamıştır.⁵⁰

Bu kayıtlar çerçevesinde Arap Yarımadası'nda Laḥmîler aracılığıyla da olsa da ilk defa dinî bir anlayışın; Mazdekîliğin, Kubād döneminde empoze edildiği anlaşılmaktadır. Esasen Mazdek'in düşüncesi, Sāsānî devletinin resmî dini olan Mecûsiliğin heretik/sapkın kabul ettiği ve dinî edebiyatta Zendig/Zındık olarak tasvir ettiği bir hareketti. I. Ḥusrev tarafından bu düşüncenin müntesipleri ortadan kaldırılmıştı. Bu bakımdan zındık kavramının farklı varyantlarıyla Mazdek ve onun düşüncesini paylaşanlar için Arap kaynaklarında yer ettiği görülmektedir. Kubād'ın 5. yüzyılın sonunda ve 6. yüzyılın başlarında Mazdek'in sosyal reformlara vurgu yapan öğretisini Hîre Laḥmî Krallığı üzerinden Arap Yarımadası'nda da yayma girişiminden bir asrı aşkın bir süre sonra Mekkeli müşriklerin zındıklıkla tasviri söz konusu olmuştur. Erken dönem İslam kaynaklarında Hz. Peygamber'e karşı duruşlarıyla adlarından söz ettiren Naḍr b. el-Ḥâriş, Ebū Sufyān ve Velīd b. el-Muḡira gibi öne çıkan Mekkelilerin ortak bir inanca sahip oldukları bahse konu edilmiştir. Bu noktada Cahiliye dönemine ilişkin kayıtlar tutan İbn Ḥabīb'in, Mazdek'in düşüncesini paylaşması bağlamında bizzat Kubād'ı "ez-Zendîk" olarak nitelemesi ve Hz. Peygamber döneminde

Ṭaberî tarihine burada düştüğü özellikle 342. dipnota bakılabilir. Al-Tabari, *History of al-Tabari*, 5:132-34.

⁴⁹ et-Ṭaberî, *et-Tārîḥ*, 2:92-95; Touraj Daryae, *Sasanian Persia: the Rise and Fall of an Empire*, 26-28; Patricia Crone, "Kawad's Heresy and Mazdak's Revolt," 23-34.

⁵⁰ İbn Ḥabīb, *el-Muḥabber*, 362, 369; ed-Dīneverî, *el-Aḥbâru't-Tivâl*, 65-66; el-Maḳdisî, *el-Bed'u ve't-Tārîḥ*, 3:168-69, 199; et-Ṭaberî, *et-Tārîḥ*, 2:95-104; 'Alî b. el-Huseyn b. 'Alî Mes'ûdî, *Murûcu'z-Zeheb ve Ma'âdinu'l-Cevher*, 1:200-201; Muhammed b. Ya'ḳûb İbn Miskeveyh, *Tecâribu'l-Ummem ve't-Te'âkibu'l-Himem*, 1:175; *Mucmelu't-Tevârîḥ ve Kışaş*, 178-179; Cevād 'Alî, *el-Mufaşşal*, 6:24, 27; el-Maḡribî, *Neşvetu't-Ṭarab*, 1:245-246, 277, 327; Neşet Çağatay, *İslam Öncesi Arap Tarihi ve Cahiliyye Çağı*, 61-68.

mezkur Mekkelileri de zındık olarak tavsif etmesi oldukça ilginçtir. Benzer şekilde İbnu'l-Kelbî, İbn Hâbib ve İbn Kuteybe'nin de ticaret güzergahı olan Hîre'ye gelen Kureyşlilerin bir kısmının Ehl-i Hîre'den etkilenerek zındık olduklarını ifade ederken “zendeka” ibaresine yer vermesi, sosyo-kültürel ve dinî bağlamda Sāsānî etkisinin sürekliliğine işaret etmektedir.⁵¹

Zındık/Zendig ifadesinin 3. yüzyılda ve sonrasında Maniheizm'in kurucusu Mani ve taraftarlarını, 5.-6. yüzyılda ise Mazdek ve taraftarlarını tanımlamada kullanıldığı bilinmektedir.⁵² Bu noktada kavramın ilk başlarda Süryanicede “Zaddik” şeklinde Maniheizm din adamları için kullanıldığı ve “dürüst/sadık (şiddik)” anlamına geldiği, sonrasında ise Pehlevicede geçerken *Zendig* halini aldığı düşünülmektedir.⁵³ Fakat bununla birlikte Avestacada “bilmek, yorumlamak” anlamına gelen “Zainti” fiilinin de sonraları buna kaynaklık ettiği düşünülebilir. Zira Avesta'nın yorumu olan *Zend* kelimesi de bu kelimedenden türemektedir. Bunun yanı sıra Mecüsîliğin kutsal metin dili olan Avestacada din dışılığı ve sapkınlığı ima eden ve Avesta'nın *Yesna* kitabında geçen “Zanda” kavramının *Zendig* ibaresine kaynaklık etmesi de mümkündür. Dolayısıyla Avesta'yı ve onun yorumu olan *Zend*'i farklı ve aşırı bir şekilde yorumlama çabasına girişme işinin “Zendigih” olarak tanımlandığı öngörülmektedir. Konumuz itibariyle Mazdek'in Mecüsî dinî edebiyatında sapkın olarak nitelendirilmesi ve onun dinî anlayışta oldukça farklı tercihlerde bulunması (malların ve kadınların ortak paylaşımına sunulması gibi) Sāsānî dinî edebiyatının önemli metinlerinden *Bundahışn*'de eleştirilmektedir.⁵⁴ Mecüsî dinî edebiyatında ve Pehlevicede yer eden bu kavramın, etimolojik içerik farklılık arz etse de aynıyla Araplar arasında da kullanıldığı mezkur kayıtlar çerçevesinde açığa çıkmaktadır. Buna karşın Mekkelî müşriklerin mutlak anlamda mezkur iki bakış açısından birinin takipçisi konumunda olduklarını ileri sürmek pek

⁵¹ İbnu'l-Kelbî, *el-Mesâlib*, 156; Muhammed b. Hâbib b. Umeyye İbn Hâbib, *el-Munemmağ fî Ahbâri Kurays*, 366, 389; İbn Hâbib, *el-Muhabber*, 161, 362, 369; İbn Kuteybe, *el-Ma'ârif*, 621; Muhammed b. İshâk b. Yesâr el-Muttalibî İbn İshâk, *Kitâbu's-Siyer ve'l-Megâzi*, 1:197-198; ed-Dineverî, *el-Ahbârü't-Tivâl*, 47; et-Taberî, *et-Tarih*, 2:50, 93, 95; Cemâlüddin 'Abdurrahmân b. 'Alî b. Muhammed İbnu'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Tarihî'l-Mulûk ve'l-'Umem*, 2:107, 109-110; el-Makdisî, *el-Bed'u ve't-Tarih*, 3:157.

⁵² *Çururu Ahbâri Mulûki'l-Furs ve Siyerihim*, 598-600; *The Sasanian Rock Reliefs at Naqsh-e Rostam, Kerdîr's Inscription*, 46, 54, 58; Mansour Shaki, “The Social Doctrine of Mazdak in the Light of Middle Persian Evidence,” 300-306; Crone, “Kawad's Heresy and Mazdak's Revolt,” 21-25.

⁵³ Frank De Blois, “Zindik,” *Els*, 11:511.

⁵⁴ Nyberg, *A Manual of Pahlavi*, 2:229; *The Pahlavi Rivâyat Accompanying with the Dâdestân î Dênig*, 2:64 (36.14); *Yesnâ*, 61.01-03; *Mênöy î Hîred*, 52, 135 (35.16); *Zend-i Behmen Yesn*, 2, 23-24; *The Zand î Wahman Yasn: A Zoroastrian Apocalypse*, 133-134, 150; *Kitâb-ı Penjum-i Dinker*, 74-75 (22.07); Alici, *Kadîm İnan'da Din*, 218-225.

mümkün görünmemektedir.⁵⁵ Bu itibarla, aşağıda da görüleceği gibi, Nađr b. el-Ĥāriş ya da Ebü Sufyān gibi Mekkele müşriklerin Mazdek'in taraftarı olan "sapkınlar" şeklinde nitelendirilmiş olmaları da hiç makul değildir.

Bahsi geçen müşriklerin putperest olduklarının bilinmesine rağmen onların zındık olarak tanımlanmaları, Kureyşli bu grubun az çok farklı bir dinî anlayışa sahip olduğu düşüncesini güçlendirmektedir. Son dönem İslam tarihçilerinden Cevād 'Alī ise bu zındıklık hususunun putperestlik ve Mecüsilikle ilişkilendirilemeyeceğini ifade ederek konuyu Kureyşli müşriklerin zaman/dehr anlayışıyla ilişkili görme eğilimindedir. Bu bağlamda her şeyin dehr içerisinde yok olacağı ve başka bir hayatın ve yeniden dirilmenin söz konusu olmayacağını dile getiren müşriklerin iddiasının Kur'an-ı Kerim'in diliyle reddedilmesi hususu konuyu açıklığa kavuşturmaktadır. Cevād 'Alī bu sebeple Kureyşlilerin zındıklığının âlemin kıdemiyle ilişkili görülmesi gerektiğini dile getirmektedir.⁵⁶ Bu açıdan bakıldığında Cahiliye Arapları, dehr kavramını her şeyin içinde yok olup gittiği, bela veren ve hiçbir canlının üstün gelebileceği bir zaman bağlamında ele almaktadır.⁵⁷ Bunun da ötesinde yukarıda İbnu'l-Kelbî'nin ve İbn Ĥabîb'in (ö. 245/860) zındık ifadesini Kureyşliler için kullanması ve hicri 3. yüzyılın ortalarında Aĥmed b. Ĥanbel'in (ö. 241/856) zındıklardan söz ederken onların ahireti ve yeniden dirilmeyi reddettiklerini ifade etmesi söz konusudur.⁵⁸ Bu husus Kureyşli zındıkların âlemin kıdemi ve yeniden dirilmenin olmayışı noktasında putperest Araplardan ayrıldıklarını açığa çıkarmaktadır.

Erken dönem tefsir metni yazarı Muĥātil b. Suleymān (ö.150/767) Kureyş'in önde gelenlerinden Ebu Cehil'in Hz. Peygamber'e meydan okuyarak ölen atalarını diriltmesini istediğini ve bu dünya hayatından başka bir şey olmadığını iddia ettiğini zikretmektedir. Bunun üzerine dehre inancın batıl olduğunu zikreden Cāsiye Suresi 24. ayetin nazil olduğunu nakletmektedir. Eĥ-Ĥāberī ise, bu ayetteki dehrin zaman olarak tavsif edildiğini ve Kureyşli müşriklerin onların helakına sebep olan şeyin zaman yani ömür, gece ve gündüz olduğunu iddia ettiklerini ve bu nedenle onları yok edecek bir tanrı/rabbı tanımadıklarını ifade etmektedir. İşte bu ayetin, dehrin ve zamanın dışında yok edici bir gücün olmadığını ifade eden

⁵⁵ Konuya ilişkin tartışmalar için bkz. Mehmet Alıcı, "Zendig-Dehr İlişkisi: Kureyşli Zındıkların Zaman ve Ahiret Algısı," *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 801-823.

⁵⁶ Cevād 'Alī, *el-Mufaşşal*, 11:145-148.

⁵⁷ İbn Hişām, *et-Ticān fî Mulûki Ĥimyer*, 42, 69, 105, 124, 131, 179; İbn Kuteybe, *el-Ma'ārif*, 14, 643; İbn İshāk, *es-Siyer*, 1:123; Ebu'l-Munzir Hişām b. Muĥammed İbnu'l-Kelbî, *Kitābu'l-Eşnām*, 56.

⁵⁸ Aĥmed b. Ĥanbel, *er-Redd 'alā'l-Cehmiyye ve'z-Zenādika*, 60.

Kureyş'ten bazı müşrikler için nazil olduğu aktarılmaktadır.⁵⁹ Bu konuya ilişkin olarak Hz. Peygamber'in bir hadisinde insanoğlunun dehre lanet etmemesi ve dil uzatmaması gerektiği, zira dehrin Allah olduğu daha doğrusu gece ve gündüzün onun emriyle gerçekleştiği nakledilmektedir.⁶⁰

Dehr kavramına Kureyşli müşriklerin zındık oluşlarının hareket noktası olarak kabul edilmesi açısından bakıldığında Mecûsî geleneği içerisinde bir karşılığının olup olmadığı sorusu akla gelmektedir. Bu açıdan Mecûsî dinî edebiyatındaki zaman algısına bakıldığında Avesta edebiyatında zaman kavramını tanımlamak adına kullanılan ve tapınılmaya layık varlık kategorisinde yer alan Zurvan, Sāsānî yorum edebiyatı olarak bilinen Zend metinlerinde farklı bir işlevle karşımıza çıkmaktadır. Dönemin Mecûsî edebiyatında kainatın var olması ve dünya hayatının işlerlik kazanması, çeşitli zaman dilimleri bağlamında ele alınmaktadır. Bu açıdan Mecûsî dinî düşüncesinde iki farklı zaman tasavvurundan söz etmek mümkündür. Bunlardan ilki "Zurvan Akaranah" denilen sınırsız zaman, diğeri de bu sınırsız zaman içerisinde var edilen sınırlı zamandır. Dolayısıyla Sāsānî dönemi Mecûsî düşüncesinde varlık sahasını anlamlandırmada ikili bir zaman tasavvurundan söz etmek mümkündür. Tanrının sınırsız zaman içerisinde sınırlı bir zaman dilimi ihdas etmesinin nedeni ise kötülüğün bu süre zarfında var olmasına ve sonrasında ise etkisizleştirilmesine zemin hazırlamaktır. İşte tam da bu noktada Zurvan, sınırsız zaman için ele alınan işlevsel bir kavram olarak öne çıkmaktadır.⁶¹ Buna karşın Zurvan düşüncesinde her şeyin içinde var olup yok olduğu sınırsız bir zaman tasavvurunun varlığından söz edilebilir.

Zaman kavramının anlatılması bağlamında kullanılan Zurvan kavramının tarihsel süreç içerisinde tanrısal bir varlık mertebesine yükseltilmesi çabasından söz edilebilir. Avesta edebiyatında tapınılmaya layık varlıklar kategorisinde yer alan Zurvan'la ilgili olarak Sāsānî dönemi ana akım Mecûsî düşüncesinin dışında farklı bakış açılarının dile getirildiği bilinmektedir. Özellikle 4. yüzyıl Ermeni Hıristiyan reddiyecilerinden Kolblu Eznik'e uzanan ve Zurvan kavramıyla ilişkilendirilen mitolojik öykünün sınırsız zaman

⁵⁹ Ebū'l-Ḥaseṇ Beşīr el-Ezdī Mukātil b. Suleymān, *et-Tefsīr*, 3:823, 840; Ebū Ca'fer Muḥammed b. Cerīr b. Yezīd eṭ-Ṭaberī, *Cāmi'u'l-Beyān fī Te'vīli Āyi'l-Ḳur'ān*, 22:77-80.

⁶⁰ Mālik b. Enes, *el-Muvaṭṭa'*, 1:206-207 (no. 30); Aḥmed b. Ḥanbel, *el-Musned*, 2:84 (no. 7244); Buḥārī, *et-Tefsīr*, 175 (no. 4826); Muslim, *el-Elfāz*, 1 (no. 2246/3).

⁶¹ *Vendidad*, 19.11-16, 19.29; *Ḥorde Avestā: Nāme-i Mīnuvī*, (Hurşid Niyayiş 8); K. E. Kanga, *English-Avesta Dictionary*, 515, 532; *Greater Bundahišn*, 5-8 (I.1-4); Carlo G. Cereti ve Donald N. Mackenzie, "Except by Battle: Zoroastrian Cosmogony in the 1st Chapter of the Greater Bundahišn," 34-35; Zādsparm, *Veziđegihāyi Zādsparm*, 34; *Mēnōy i Ḥired*, 21-23.

kavramının çerçevesini verdiği görülmektedir. Mitosa göre Zurvan, sınırsız zaman içerisinde düşünen bir tanrı olarak kabul edilir. Zurvan'ın düşüncesinden tanrı Ahura Mazda/Ohrmazd/Hürmüz'ün ve bu düşüncesinden duyduğu şüpheden Ehrimen'in doğması ve bütün bunların sınırsız zaman içerisinde olması, tanrısal varlıkların da bu sınırsız zaman açısından çevrelendiği imasını vermektedir.⁶² Mezkur mitin Mecûsilik dışındaki kaynaklardan gelmesine karşın, Mecûsî geleneği içerisinde böylesi bir durumun mevcudiyeti tartışmalıdır. Zira kimi Mecûsî metinlerde Zurvan fikrini olumsuzlamak adına Ahura Mazda ve Ehrimen'i bir rahimdeki iki kardeş kabul etme fikrinin kötü varlıkların söylemi olduğu ifade edilmekte ve eleştirilmektedir.⁶³

Sāsānîlere bağlı olan Hîrelilerin Sāsānî dinî geleneğinden ve Mecûsîliğin bünyesinden çıkan heretik hareketlerden, Mazdek'te olduğu gibi, bir şekilde etkilendiği göz önüne alınmalıdır. Bu bakımdan dehrin, içinde her şeyin fena bulunduğu bir kavram olarak ele alınmasında Mecûsî bir etkinin varlığı yadsınamaz. Dolayısıyla Kureyşli müşriklerin zındıklık düşüncesi üzerinde Mecûsîliğin sapkın gördüğü Zurvan fikrinin bir nüfuz alanı oluşturduğu düşünülebilir.

Hz. Muhammed'in peygamberliği süresince bazı olaylar çerçevesinde Mecûsî geleneğinin dolaylı olarak gündeme geldiği görülmektedir. Özellikle Mekke döneminde Hz. Peygamber'in risaletine ilişkin çeşitli ithamlar, Kur'an ayetlerini eleştiren Cahiliye Arapları tarafından sıklıkla dile getirilmiştir. Bizans, İran ve Arap Yarımadası gibi farklı siyasi, kültürel ve ekonomik yapıların bir karşılaşma ve etkileşim alanı olan Hîre'ye ve özellikle İran coğrafyasına yaptığı ticari seyahatlerle bilinen Nađr b. el-Hâriş de bunlardan biriydi. İbn İshâk ve İbn Hişâm'a göre Nađr b. el-Hâriş, Hz. Peygamber'in sihirbaz veya kahin olarak nitelenmesinin doğru olmadığını iddia etmiştir. Zira ona göre bu tür insanlar daha üstün yeteneklere sahiptir ve Hz. Peygamber için bu durum söz konusu değildir. Hz. Peygamber'in geçmiş kavimler üzerine anlattığı kıssaları dinleyen Nađr b. el-Hâriş, Hîre'de ve İran coğrafyasında bulunduğu sırada öğrendiği Pers mitolojisine ait öyküleri öne çıkarma çabası içinde olmuştur. Nađr b. el-Hâriş, Hz. Peygamber'e nazil olan Kur'an kıssalarını basit görmüştür. Onun Kureyşlilere seslenerek "Ey Kureyş

⁶² Photius, *Bibliotheca*, 63b-64a (81. başlık: Theodore of Mopsuestia, On Persian Magic and wherein it differs from Christianity); Eznik of Kolb, *A Treatise on God Written in Armenian by Eznik of Kolb (Floruit c.430-c.450)*, 101-113, 117-118; Shaul Shaked, "The Myth of Zurvan-Cosmology and Eschatology," 224-226; Theodore Abu Qurrah, *Theologus Autodidactus*, 1-2; Ebu'l-Feth Şehristānî, *el-Milel ve'n-Nihal*, 278-280.

⁶³ *Pahlavi Texts IV (Contents of Nasks)*, (Denkard IX), 241-242 (XXX.4).

halkı, Allah'a yemin ederim ki ben onun hikayesinden daha güzeline sahibim. Hadi bana gelin!... Size onun anlattıklarından daha güzelini anlatayım" demiştir. Bilhassa İbn İshâk ve İbn Hişâm, onun Rüstem⁶⁴ ya da İsfendiyâr/İsfenderbaz⁶⁵ gibi İran mitolojisine konu olan efsanevi Fars krallarının öykülerinden söz ettiğini ifade etmektedir. İbn İshâk, "Böyle birine ayetlerimiz okununca; 'Eskilerin masalları' derdi." (83/el-Muṭaffifin:13) mealindeki ayetin bu olay üzerine indiğini aktarmaktadır. Ayrıca Kureyslilerin Naḍr'ı Yahudi bilginlere Hz. Peygamber hakkındaki görüşlerini öğrenmek üzere gönderdiği de nakledilmektedir. Bu hadisenin başat figürü olan Naḍr b. el-Ḥâriş'in⁶⁶ de Kureysli zındıklardan olduğu bilinmektedir.⁶⁷ Bu durum ise Kureyslilerin Pers/Fars coğrafyasının kadim geçmişinden haberdar olduklarını ve Mecüsî mitolojisinin öne çıkan

⁶⁴ Rüstem, Pers mitolojisinin önemli kahramanlarından biri olarak *Şehnâme*'de detaylı bir şekilde öykülenmektedir. Bununla birlikte Rüstem'e dair farklı anlatıların da söz konusu edildiği araştırmacılar tarafından ifade edilmektedir. Keyaniler döneminde yaşayan Rüstem, Keykavus'u Mazenderan Divlerinden/şeytanlarından yedi aşamadan geçerek kurtarmasıyla da bilinmektedir. Savaşçı kişiliği ve yenilmezliğinin mitlere konu olduğu Zal'ın oğlu Rüstem aynı zamanda tanıma imkanı bulmadığı kendi oğlu Suhrab'ın katili olarak da *Şehnâme*'de resmedilmektedir. Rüstem'i öne çıkaran bir diğer anlatı ise onun İsfendiyâr'la olan karşılaşmasıdır. Ebu'l-Kâsım Firdevsî, *Şāhnāmeḥ*, 2:118-125, 179-185; 5:393-432; ed-Dîneverî, *el-Aḥbârü't-Ṭivāl*, 25; Mes'ûdî, *Murûcu'z-Zeheb*, 1:176; A. Sh. Shahbazi, "The Parthian Origins of the House of Rustam," 155-159; Dick Davis, "Rustam-i Dastan," 231-240; Behmen Serkârâtî, "Rüstem: Yek Şahsiyyet-i Târîḥ-i ya Uştüre-i," 161-192; Mihirdād Bahār, *Ez Uştüre tā Târîḥ*, 226-230; Jaakko Hämeen-Anttila, "Rustam in Arabic Literature and the Middle Persian 'Khwadāy-nāmag,'" 27-58.

⁶⁵ Avestacada Spentodata ve Pehlevicede Spendadad şeklinde yazılan ve kutsal tarafından bahşedilen anlamına gelen İsfendiyâr, Avesta edebiyatında Yešt metinlerinde ve sonrasında ise Pehlevi metinlerde rastlanan bir mitolojik bir kurtarıcı karaktere sahiptir ve Zerdüşt'e iman eden Kral Viştasb'ın oğludur. Avesta edebiyatında kendisinde inayette bulunan bir varlık olarak takdim edilmektedir. (Yešt. 13.103) İsfendiyâr da benzer şekilde Rüstem gibi mitolojik bir karakter olarak karşımıza çıkmaktadır. Zerdüşt yaşadığı dönemde Kral Guştasb/Viştasb'ın oğlu olan İsfendiyâr, mitosa göre yedi savaştan sonra kaçırılan kızkardeşlerini Hun kralı Arjasb'ın elinden kurtarmış ve onu yenmiştir. İsfendiyâr'ın içine girdiği sıkıntı ve belalardan kurtulmasına karşın Kral Viştasb onu isyan eden Rüstem'i zincire vurarak getirmekle görevlendirir. Rüstem'in bir kahraman olduğunu ve bunun uygun olmayacağını dile getirmesine karşın Rüstem'in evine giden İsfendiyâr, Rüstem'in zincire vurulmayı reddetmesiyle onunla düello yapar. Bu noktada mitolojik bir kuş olan Simurg Rüstem'e iki başlı bir ok yaparak İsfendiyâr'ı kör etmesini salık verir ve nihayetinde Rüstem, İsfendiyâr'ı kör eder ve ölümüne yol açar. Ehsan Yarshater, "Esfandiâr (1)," *El*, 8:584-592; Merdānferruḥ, *Gozāreš-i Gomān-i Šiken: Şerḥ ve Tercüme-i Metni Pāzend-i Šikend Gomānik Viçār*, 92 (X.66-68); Mardānfarrox, *Šak-ud-gumānīh-vizār: The Doubt-Removing Book of Mardānfarrox*, 109-112 (10.43-77); *Aiyādgar-i Zarīrān, Shatrōihā-i-Airān and Afdiyā va Sahigiya-i Sistān*, 47-49; ed-Dîneverî, *el-Aḥbârü't-Ṭivāl*, 25-26, 79; *Gureru Aḥbāri Mulūki'l-Furs ve Siyerihim*, 256-258, 277-281, 301-305; Ebu'l-Kâsım Firdevsî, *Şāhnāmeḥ*, 5:221-292; Kolsoum Ghazanfari, *Bonnāyehā-i Dini İrān-i Bāstān der Şāhnāme/Ancient Iranian Religious Elements in The Shahnameh*, 215-218.

⁶⁶ İbn Ḥabîb; Naḍr b. Ḥâriş'i Hz. Peygambere suikast düzenlemek isteyen on yedi kişiden biri olarak takdim etmektedir. İbn Ḥabîb, *el-Muḥabber*, 160-161; İbn Ḥabîb, *el-Munemmak fî Aḥbâri Kurayş*, 366, 389.

⁶⁷ İbn İshâk, *es-Siyer*, 1:200-201; 'Abdulmelik b. Eyyüb el-Ḥimyerî İbn Hişâm, *es-Siretu'n-Nebevyye*, 1:299-301, 358; İbnü'l-Kelbî, *el-Meşālib*, 156; Ebü'l-Fidâ' İsmâ'il b. 'Umar İbn Keşir, *el-Bidāye ve'n-Nihāye*, 3:110.

figürlerinin bilindiğini ortaya koymaktadır. Ayrıca müşriklerin Hz. Peygamber ve Kur'an-ı Kerim'e karşı başka dinî geleneklerin argümanlarını kullandıklarını göstermektedir.

3. Risalet Döneminde Sāsānilerle Temas ve Mecûsilerin Durumu

Hz. Peygamber döneminde siyasi ve kültürel açıdan Sāsāniler Arap Yarımadası'nda bir nüfuz alanına sahiptir. Hz. Muhammed'in doğduğu Fil Yılı, I. Hüsrev Enüşirvân'ın (MS 531-579) saltanatının son dönemlerine denk gelmektedir. Burada tarihsel sıhhati konusu tartışmalı olsa da kimi kaynaklarda Hz. Peygamber'in doğumu esnasında Kısra'nın sarayında ve Sāsānî topraklarında birtakım olayların yaşandığı nakledilmektedir. El-Ya'kübî'ye ve ona benzer nakilde bulunan eṭ-Ṭaberî'ye göre Mecûsî ruhban sınıfının lideri olan Mōbedān Mōbed, Hz. Muhammed'in doğduğu gece, rüyasında başıboş develerin Arap atlarının önünde koştuğunu, Dicle'yi geçtiğini ve o bölgeye yayıldığını görmüştür. Kısra'nın bu nedenle bütün devlet bürokrasini topladığı ve bu sırada bin yıldır yanan Fars ateşinin söndüğü ve Kısra'nın sarayının burçlarından önemli bir kısmının (eṭ-Ṭaberî'ye göre on dört ve el-Ya'kübî'ye göre on üç) yıkıldığı aktarılmaktadır. Mōbed'in Arap coğrafyasında bir şeylerin olduğunu ifade etmesi üzerine Kısra, Lahmilerin kralı Nu'mān b. Munzîr'e mektup yazarak sorularına cevap verecek bir kişi göndermesini istemiş ve sonrasında gelen cevapta Sāsānî devletinin yıkılacağını haber almıştır. Eṭ-Ṭaberî, ayrıca Sāvah gölünün kurduğunu haber vermektedir.⁶⁸

Eṭ-Ṭaberî başka bir kaydında Hz. Muhammed'e peygamberlik verildiğinde de benzer olayların yaşandığını aktarmaktadır. Buna göre II. Hüsrev Pervîz (MS 590-628) bir sabah uyandığında sarayının eyvanının ortadan kırıldığını görmüş Dicle nehri üzerine inşa ettiği barajın yarıldığını haber almıştır. Bu nedenle kral, kahinleri konuyu araştırmakla görevlendirmiştir. Kahinler de bir peygamberin geldiğini veya gelmek üzere olduğunu ve tahtının yıkılacağını ifade etmişlerdir. Bunun yanı sıra daha sonraları bir meleğin Kısra'yı üç yıl içerisinde üç kez uyararak Peygambere itaat etmesini istediği ancak bu çağrılara cevap vermeyen kralın öldürüldüğü nakledilmektedir.⁶⁹

Hz. Peygamber'in doğumu ve peygamberliği esnasında Sāsānî sarayında olup bitenler ve bunlarla ilgili kehanetler konusunda hicri IV. yüzyılın başlarına, daha doğrusu el-Ya'kübî'ye kadar (h. 292'den sonra) bir nakile

⁶⁸ el-Ya'kübî, *et-Tārîḥ*, 1:329; eṭ-Ṭaberî, *Tārîḥ*, 2:166-168; *Mucmelu't-Tevarîḥ ve Kıssa*, 96.

⁶⁹ eṭ-Ṭaberî, *et-Tārîḥ*, 2:188-193.

rastlanmamaktadır. Bu noktada İbn İshâk (ö. 151/768) ve İbn Hişâm (ö. 213/829) gibi siyer yazarlarının suskun kalışı dikkat çekicidir. Bu husus ilk defa el-Ya'kübî ve onun ardılı sayılabilecek eṭ-Ṭaberî'de birbirine oldukça benzer atıflarla ifade edilmektedir. Dolayısıyla Sâsânîlerle ilişkilendirilebilecek olağanüstü olaylarla ilgili olarak ihtiyatlı bir yaklaşım sergilenmesi elzem görünmektedir.

I. Hüsrev Enüširvân'dan sonra IV. Hürmüz (MS 579-590) saltanat sürmüştür, II. Hüsrev Pervîz (MS 590-628) ise Hz. Muhammed'in risâletinin başladığı dönemde Sasanilerin kralı olarak İslam davetine muhatap olmuştur. II. Hüsrev'in, komutanlarından Şehrberâz (ö. 628) tarafından öldürülmesinden sonra devlet içinde siyasi düzen bozulmuş ve kısa aralıklarla pek çok kral tahta çıkmıştır. Bu durum Sâsânîlerin son kralı III. Yezdgird'e (MS 633-651) kadar sürmüştür.⁷⁰

Medine'ye hicretle birlikte genişleyen İslam coğrafyasının sınır komşusu, Arap Yarımadası'nın doğudan güneye sahil şeridini (Baḥreyn, 'Ummân, Yemen) kontrol altında tutan Sâsânî devletidir. Taht mücadeleleri neticesinde zayıflayan Sâsânî otoritesine karşın Medine çevresinde gelişen Müslüman hakimiyeti adından söz ettirmeye başlamıştı. Bu süreçte çevre devletlerle kurulması hedeflenen dinî-siyasi ilişkilere dair ilk temas, Hz. Peygamber'in İslam davetini de içeren mektuplarıdır. Esasen bu durum, yeni bir dinî-siyasi otoritenin bölgenin devletleri tarafından kabul görmesine yönelik ilk girişimlere işaret etmekteydi.

Hz. Peygamber, çevredeki diğer ülkelere hem Arap Yarımadası'nda yeni bir siyasi gücün varlığından haberdar etme hem de muhatabını İslam'a davet etme adına elçilerle mektuplar göndermiştir. Bu bağlamda Mecüsî geleneğinin hamisi olan Sâsânî kralı II. Hüsrev Pervîz'e (MS 590-628) "Büyük Fârs Kisrâsı" hitabıyla bir mektup yazmıştır.⁷¹ Bu mektupta Hz. Peygamber İslam davetini kabul etmediği takdirde Mecüsîlerin günahının/ma'siyetinin onun üzerine olduğunu ifade etmiştir.⁷² Kaynaklarda II. Hüsrev'in İslam davetini içeren mektubu yırttığı ve kulu olarak gördüğü Hz. Peygamber'i yakalayıp kendisine göndermesi için Yemen valisi Bâzân'a emir verdiği

⁷⁰ ed-Dîneverî, *el-Aḥbârü't-Tivâl*, 74; el-Makdisî, *el-Bed'u ve't-Târîḥ*, 3:172; eṭ-Ṭaberî, *et-Târîḥ*, 2:103-104, 154, 218; Ebü 'Amr Ḥalîfe el-'Uşfûrî Ḥalîfe b. Ḥayyât, *et-Târîḥ*, 52-53; Touraj Daryae, *Sasanian Iran (224- 651 CE): Portrait of a Late Antique Empire*, 83-104.

⁷¹ Mektubu götüren 'Abdullah b. Ḥuzâfe es-Sehmî'nin elçi olarak seçilmesinin arka planında onun dönemin Sâsânî coğrafyasına birçok kez gidip gelmesi ve bölgeye aşina olması yatmaktadır. 'Abdurrahmân b. 'Abdullah es-Suheyli, *Er-Ravḍu'l-Unuf fî Şerḥi's-Sireti'n-Nebeviyye li İbn Hişâm*, 6:590.

⁷² eṭ-Ṭaberî, *et-Târîḥ*, 2:654-655; es-Suheyli, *Ravḍu'l-Unuf*, 6:589-591; Ḥamidullah, *Mecmūatu'l-Veşâ'iki's-Siyâsiyye*, 139-142.

nakledilmektedir. Bâzân'ın Hz. Peygambere Bâbeveyh ve Hurrehusra adında iki temsilci gönderdiğini nakleden Taberî, bu olayın Hudeybiye antlaşmasının (628) yapıldığı döneme rastladığını ifade etmektedir. Bu iki elçinin Hz. Peygamber'le karşılaştığı ve Hz. Peygamber'in onlara Kısralarının komutanlarından Şireveyh (Şehrberâz) tarafından öldürüldüğünü haber verdiğini nakletmektedir. Bu hususa şaşırın elçilerin Bâzân'a gidip durumu arz etmeleriyle Bâzân bu hususu doğrulamıştır.⁷³ Hz. Peygamber'e iman eden Bâzân, Sāsânî krallığına olan bağlılığına son vermiştir. Eṭ-Ṭaberî, bu süreçten sonra Yemen ve Hımyer'in Müslümanların kontrolüne geçtiğini nakletmektedir.⁷⁴

Hz. Peygamber, Sāsânî devletine bağlı olan Arap liderlerine de davet mektubu göndermiştir. Iraktaki Semâve kralı Nefâse b. Ferve ed-Dâilî'ye, Bahreyn emiri el-Munzir b. Sāvâ'ye ve Kısra'nın Bahreyn merzubânı Esîbah't'e, Yemâme emirleri Hevze b. 'Alî ve Şumâme b. Uşâl'e, 'Ummân emirleri Ceyfer b. el-Culendâ ve 'Abbâd b. el-Culendâ'ya İslam'a davet mektubu göndermiştir. Bu mektuplaşmalarda Mecûsî ve Yahudi inancını sürdürenlerin cizye verecekleri beyan edilmiştir. Bu bağlamda İslam'ı kabul eden el-Munzir b. Sāvâ'nın Yahudi ve Mecûsî tebaa için ne yapması gerektiğini sormasıyla Hz. Peygamber onlardan cizye alınmasına hükmetmiştir. Benzer şekilde Hecer Mecûsîlerine davet söz konusu olmuş ve İslam'a intisap etmedikleri takdirde cizye vermeleri istenmiştir.⁷⁵

Hz. Peygamber'in risâletinin ilerleyen yıllarında Arap Yarımadası'nda savaşmadan ele geçen Bahreyn ve Hecer gibi bölgelerdeki gayrimüslim tebaadan cizye alınması hususunda Mecûsîler de mevzubahis olmuş ve onlardan cizye alınmıştır.⁷⁶ Bu husus aynı zamanda mezkur bölgelerde Mecûsîlerin varlığını da kanıtlar niteliktedir.

Belazurî'nin naklettiğine göre Mecûsîlerin Ehl-i Kitap gibi muamele görmeleri gerekmektedir. Bu husus hadis rivayetleriyle desteklenmektedir. Ancak burada Mecûsîlerle ilgili farklı bir kayıttan söz edilerek onların

⁷³ Hâmîdullah, buradaki önceden haber verme olayının Bâzân tarafında inşa edilen bir kurgulama olduğunu ve Hz. Peygamber'e üstünlük vurgusuyla kendi konumunu meşrulaştırdığını düşünmektedir. Muhammed Hamidullah, *Hz. Peygamber'in Altı Orijinal Diplomatik Mektubu*, 158.

⁷⁴ et-Ṭaberî, *et-Târîh*, 2:186-188, 229, 644, 654-657; el-Mağdisî, *el-Bed'u ve't-Târîh*, 3:170, 172; İbn Hâbib, *el-Muḥabber*, 363; *Mucmelu't-Tevârîh ve Kıssa*, 81, 96.

⁷⁵ Hâmîdullah, *Mecmûatu'l-Veşâ'ik's-Siyâsiyye*, 145-164; et-Ṭaberî, *et-Târîh*, 2:644-46; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, 1:347-48.

⁷⁶ el-Belâzurî, *Futûhu'l-Buldân*, 79, 84, 86; Mâlik b. Enes, *el-Muvaṭṭa'*, 2:395, 398 (no. 967/291, 968/292); Tirmizî, *es-Siyer*, 31 (Mecûsîlerden cizye alınması) (no. 1586-1588); İbn Zenceveyh, *Kitâbu'l-Emvâl*, 1:136-139, 143-145 (no. 122-126, 130, 132); Ahmed b. Hanel, *Musned*, 2:313 (no. 1672), 2:320 (no. 1685); İbn Ebî Şeybe, *el-Muşannef*, 6:429-430 (no. 32645-32651); el-Buhârî, *el-Cizye*, 4 (no. 3156-3157).

kestiklerinin yenmemesi ve kadınlarıyla evlenilmemesi telkin edilmektedir. Bu bağlamda Hz. Muhammed'in, Hecer Mecüsilerini İslam'a davet ettiği mektupta, Müslüman olmadıkları takdirde onlardan cizye alınmasını istemesi ve onların kestiklerinin yenmeyeceğini ve kadınlarıyla evlenilemeyeceğini ifade etmesi de bu hususa işaret etmektedir.⁷⁷

Hz. Peygamberin söz konusu mektubu dışında, Mecüsilere Ehl-i Kitap gibi muamele edilmesi gerektiğini ifade eden hadis metninde Hz. Muhammed'in mektubundaki istisnai durumdan söz edilmemektedir.⁷⁸ Buna karşın Hz. Peygamber'in mektubuna atıfta bulunan hadis metninde ise bu iki istisnai durumdan bahsedilmektedir. Bu sebeple Mecüsilerin kestiklerinin yenmeyeceği ve kadınlarıyla evlenilemeyeceği hususu, Hz. Muhammed'in mektubuyla ilişkilendirilerek ele alınmaktadır.⁷⁹ Bu sebeple Mecüsilere Ehl-i Kitap gibi muamele edilmesine karşın kadınlarıyla evlenilmesi yasaklanmıştır. Bu husus, el-Mâ'ide Suresi'nde Müslüman olmayanlarla evliliğin Yahudi ve Hıristiyanlarla sınırlandırılması ve el-Bakara Suresi'nde müşriklerle evlenilmesinin yasaklanmasıyla açığa kavuşmaktadır. Mecüsî kadınlarla evliliğin yasaklanmasının arka planında, Mecüsilerin mahrem evlilik yapmalarının yattığı anlaşılmaktadır. Hadis metinlerinde de birçok nakil ve rivayette mezkur yasa, mahrem evlilik⁸⁰ bağlamında ele alınmaktadır. Kestiklerinin yenmemesi hususunda ise Hamidullah, kesim anında Allah'ın adının anılmaması ve kesimin temiz koşullarda olmayışını bu yasağa dair bir gerekçe olarak sunmaktadır.⁸¹

⁷⁷ Abdurrazzâk, *el-Muşannef*, 4:69 (no. 10028); el-Belâzurî, *Futūhu'l-Buldân*, 87, 263; Muhammed el-Bağdâdî el-Hâriş, *Musnedu'l-Hâriş*, 2:690 (no. 675); Hamîdullah, *Mecmū'atu'l-Veşâ'iki's-Siyâsiyye*, 150-152. (كُتِبَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ إِلَى مَجُوسَ هَجَرَ يَسْأَلُهُمُ الْإِسْلَامَ . فَمَنْ أَسْلَمَ قَبْلَ مِنْهُ إِسْلَامَهُ ، وَمَنْ أَبَى أَخَذَ مِنْهُ الْجَزِيَّةَ) . (غَيْرُ نَاجِحِي نَسَائِهِمْ وَلَا أَكْلِي ذَبَائِحِهِمْ).

⁷⁸ Mâlik b. Enes, *el-Muvatta'*, 2:395 (no. 968/292); eş-Şâfi'î, *el-Musned*, 4:50 (no. 1773); Ahmed b. 'Amr 'Atakî el-Bezzâr, *el-Baħru'z-Zehhâr*, 3:264-265 (no. 1056); el-Beyhaķî, *Ma'rifetu's-Sunen ve'l-Âşâr*, 13:365 (no. 18492). (سُنُّوا بِهِمْ سُنَّةَ أَهْلِ الْكِتَابِ).

⁷⁹ Abdurrazzâk, *el-Muşannef*, 6:69 (no. 10028), 6:121 (no. 10191-10194), 10:326 (no. 19256); İbn Ebî Şeybe, *el-Muşannef*, 3:488 (no. 16325); Muslim, el-Hayd, 27 (no. 366/106); el-Hâriş, *Musnedu'l-Hâriş*, 2:690 (no. 695). (فَمَنْ اسْلَمَ قَبْلَ مِنْهُ الْحَقِّ، وَمَنْ كَتَبَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ إِلَى مَجُوسَ هَجَرَ يَدْعُوهُمْ إِلَى الْإِسْلَامِ). (أَبَى كَتَبَ عَلَيْهِ الْجَزِيَّةَ، وَلَا تَوَكَّلْ لَهُمْ ذَبِيحَةَ، وَلَا تَتَّحِمْ مِنْهُمْ امْرَأَةً).

⁸⁰ Konuya ilişkin bazı araştırmalar ve Mecüsî dinî edebiyatından bazı kayıtlar için bkz. *Kitâb-i Sevvum-i Dinker*, 3/1:143-152 (80); *The Pahlavi Rivâyat Accompanying with the Dâdestân i Dēnig*, 1:48-161 (8. bölüm Xwêdôdah), 2:10-17; Yuhan S.-D. Vevaina, "A Father, a Daughter, and a Son-in-Law in Zoroastrian Hermeneutics," 121-139; Yishai Kiel, *Sexuality in the Babylonian Talmud: Christian and Sasanian Contexts in Late Antiquity*, 149-181.

⁸¹ 5/Mâide:5; 2/Bakara:221; Muhammed b. Naşr b. el-Haccâc el-Mervezî, *es-Sunne*, 1:92 (no. 330); Ğureru Aħbârî *Mulûki'l-Furs ve Şiyerihim*, 259-260; Hamidullah, *İslam Peygamberi*, 1:646-647; eş-Şâfi'î, *el-Musned*, 4:51 (no. 1775); el-Beyhaķî, *Ma'rifetu's-Sunen ve'l-Âşâr*, 13:433 (no. 1856, 1859);

Sonuç

Kur'an-ı Kerim'in, indiği tarihsel bağlamı göz önünde bulunduran yaklaşımı, Arap Yarımadası'ndaki Sāsānī varlığına *mecūs* ifadesiyle yaptığı atıfta tezahür etmektedir. Mecūsī geleneğini tanımlamaya yönelik birçok adlandırmaya rağmen 'Mecūs' vurgusu, tarihsel bağlamı esas alarak Arap zihninde yer eden kavramsal kullanıma işaret etmektedir. Aynı zamanda dinî öğretilerde bahse konu edilen bir çerçeveyi de dikkate almaktadır. Bu bakımdan kavramın Kur'an diliyle kullanımına ilişkin bir müphemliğin ve muğlaklığın söz konusu olmadığı belirtilmelidir.

Tarihsel zeminde Pers medeniyetinin temsilcisi konumundaki Sāsānīlerin Arap Yarımadası'nda I. Ardeşīr ve I. Şāpur gibi kurucu krallara kadar geriye giden varlığının izini sürmek mümkündür. Mecūsī geleneğinin Sāsānīlerle birlikte kraliyetin resmi dinî söylemine dönüşmesi, siyasi nüfuzla eşlik eden bir yapı arz etmiştir. Özellikle Mecūsīleşen grupların varlığı ve Sāsānī coğrafyasında ortaya çıkan Zurvanist (dehr/zaman) söylemin Arap Yarımadası'nda taraftar bulması buna örnek verilebilir. Bu noktada bilhassa Kureyşli müşriklerin uğrak yeri Hīre'nin hem siyasi hem de sosyo-kültürel yapısının, kavramın Cahiliye Arabının zihin dünyasında karşılık bulmasına kayda değer bir katkı sağladığı görülmektedir.

Risalet döneminde Hz. Peygamber'in Sāsānīlere Arap Yarımadası'ndaki nüfuzlarını da gözeterek Kisrā'yı İslam'a davet etmesi, dönemin siyasi gücüne verilen öneme işaret etmektedir. İslam fetihlerinin genişlemesiyle birlikte Arap Yarımadası'nın sahil şeridinin İslam topraklarına katılması, Mecūsī geleneğinin nasıl karşılanması gerektiği sorusunu gündeme getirmiştir. Hz. Peygamberin hadisleri bağlamında Mecūsīlerin tam olarak Ehl-i Kitap kategorisinde ele alınmadığı görülmüştür. Bu noktada Mecūsīlerin mahrem evliliklerinin ve farklı tanrısal varlıklara kurban kesmelerinin yeni bir yaklaşımı zaruri kıldığı görülmüştür. Bu sebeple Mecūsīlerin, kestiklerinin yenmemesi ve kadınlarıyla evlenilmemesi şartıyla Ehl-i Kitap statüsünde kabul edilmeleri uygun görülmüştür. Hasılı, *mecūs* kavramının tarihsel art alanına ışık tutulduğunda Kur'an-ı Kerim'in nüzul döneminin siyasi, sosyo-ekonomik ve dinî bağlamını önemseydiği, Cahiliye Arabı'nın anlam dünyasının kavramlarını kullandığı ve Hz. Peygamber'in bütün bu gerçekliğe uygun bir tavır benimsediği anlaşılmaktadır.

İbn Zenceveyh, *Kitābu'l-Emvāl*, 1:146-148 (no. 135, 137-141); Ebü Yūsuf Ya'küb b. İbrāhīm, *Kitābu'l-Ḥarāc*, 129-130; Söylemez, "İlk Dönem İslam Toplumunda Gayrimüslimlerin Yeri," 100-101, 104-107, 118-121.

Çıkar Çatışması / Conflict of Interest:

Yazar, çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir. / The author declared that there is no conflict of interest.

Finansal Destek / Grant Support:

Yazar, bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir. / The author declared that this study has received no financial support.

KAYNAKÇA

- ‘Abdurrazzâk, Ebû Bekr b. Hemmâm b. Nâfi‘ eş-Şan‘ânî. *el-Muşannef*. Tah. Hâbîbu’r-Rahmân el-A‘zamî. Beyrût: Mektebetu’l-İslâmî, 1983.
- Ahmed b. Hanbel. *Musnedu’l-İmâm Ahmed b. Hanbel*. Tah. Ahmed Muhammed Şâkir. Kâhira: Dâru’l-Ĥadîş, 1995.
- Ahmed b. Hanbel. *er-Redd ‘alâ’l-Cehmiyye ve’z-ZenâdiĤa*. Tah. Şabrî b. Selâme Şâhîn. Riyâd: Dâru’s-Şebât, 2003.
- Aiyâdgâr-i-Zarirân, Shatrôihâ-i-Airân and Afdiyyâ va Sahigiyâ-i Sistân*. Çev. Jivanji J. Modi. Bombay: Education Society’s Steam Press, 1899.
- al-Tabari, *History of al-Tabari: The Sasanids, the Byzantines, the Lakhmids and Yemen*. Çev. C. E. Bosworth, Albany: State University of New York, 1999.
- Alici, Mehmet. “Zendig-Dehr İlişkisi: Kureysli Zındıkların Zaman ve Ahiret Algısı.” *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 5:4 (2016): 801-823.
- Alici, Mehmet. *Kadîm İrân’da Din: Mecûsî Geleneğinde Tektanricılık ve Dûalizm İlişkisi*. İstanbul: MilelNihal, 2021.
- Aycan, İrfan. “Benî Temîm,” *Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, 40:418-419.
- Bahâr, Mihirdâd. *Ez Uşûre tâ TârîĤ*. Nşr. Ebu’l-Ĥâsım İsmâ’îlpür. Tahran: Neşr-i Çeşme, 1377/1998.
- Behrâmî, Ehsân. *Ferheng-i Vâjehâyi Avestâ-i*. Nşr. Ferîdûn Cüneydî. 4 c. Tahran: Neşr-i BelĤ, 1369/1991.
- el-Belâzurî, Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd. *Ensâbu’l-Eşrâf*. Tah. Suheyl Zekkâr, Riyâd ez-Ziriklî. Beyrût: Dâru’l-Fikr, 1996.
- el-Belâzurî, Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd. *Futûhu’l-Buldân*. Beyrût: Dâru ve Mektebetu’l-Hilâl, 1988.
- el-Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Ĥuseyn b. ‘Alî. *Ma’rifetu’s-Sunen ve’l-Āşâr*. Tah. ‘Abdulmu‘tî Emîn Kal‘acı. Ĥaleb: Dâru’l-Va‘yi, 1991.
- el-Bezzâr, Ebû Bekir Ahmed b. ‘Amr ‘Atekî. *el-BaĤru’z-ZehĤâr*. Nşr. M. Zeynullâh; ‘Adil b. Sa’d; Ş. ‘A. eş-Şâfi‘î. Medîne: Mektebetu’l-‘Ulûm ve’l-Ĥikem, 2009.
- el-Bîrûnî, Ebû ReyĤân Muhammed b. Ahmed. *Ĥitâbu’t-TefĤîm li-Evâli-Şinâ’ati’t-Tencîm*. Tah. Celâleddîn Humâî. Tahran: Silsile-i İntişârât-ı Āşâr-ı Millî, 1362/1984.
- Bosworth, Clifford E. “Iran and the Arabs Before Islam.” *Cambridge History of Iran*, ed. E. Yarshater, içinde 3/1:593-612. New York: Cambridge University Press, 2006.
- Boyce, Mary. *A History of Zoroastrianism*. 3 c. Leiden: Brill, 1975.
- Brosius, Maria. *A History of Ancient Persia: the Achaemenid Empire*. New Jersey: Wiley-Blackwell, 2021.
- el-BuĤârî, Muhammed b. İbrâhîm. *ŞaĤîhu’l-BuĤârî*. Tah. Muhammed Zuheyr b. Nâşır. 9 c. Beyrût: Dâru TavĤi’n-Necâh, 2001.

- Cereti, Carlo G. ve Donald N. Mackenzie. "Except by Battle: Zoroastrian Cosmogony in the 1st Chapter of the Greater Bundahišn." *Religious Themes and Texts of Pre-Islamic Iran and Central Asia: Studies in Honour of Professor Gherardo Gnoli on the Occasion of His 65th Birthday on 6th December 2002*, ed. M. Maggi, E. Provasi ve Carlo G. Cereti, içinde 31-59. Wiesbaden: L. R. Verlag, 2003.
- Cevād 'Alī. *el-Mufaşşal fî Tārîhi'l-'Arab Qable'l-İslām*. 20 c. Beyrüt: Dāru's-Sākī, 2001.
- el-Cevālîkî, Ebû Manşūr Mevhüb b. Aḥmed b. Muḥammed. *el-Mu'arreb*. Tah. F. 'Abdurrahîm. Dimesşk: Dāru'l-Ḳalem, 1990.
- Contents of Nasks: Dinkard VIII (Pahlavi Texts IV)*. Çev. E. West. *Sacred Book of East*. ed. Max Müller. Clarendon: Oxford University Press, 1892.
- Crone, Patricia. "Kawad's Heresy and Mazdak's Revolt." *Iran* 29 (1991): 21-42.
- Çağatay, Neşet. *İslam Öncesi Arap Tarihi ve Cahiliyye Çağı*. Ankara: Ankara Üniv. İlahiyat Fakültesi Yay., 1957.
- Dādeğî, Fernbeğ. *Bundahiş*. Çev. Mihirdād Bahār. Tahran: İntişārât-ı Tūs, 1349/1970.
- Dandamayev, Muhammed A. "Magi." *Encyclopædia Iranica (EI)*. <https://www.iranicaonline.org/articles/magi> (22.12.2015).
- Daryae, Touraj. *Sasanian Iran (224- 651 CE): Portrait of a Late Antique Empire*. Costa Mesa: Mazda Publishers, 2008.
- Daryae, Touraj. *Sasanian Persia: the Rise and Fall of an Empire*. London: I. B. Tauris, 2009.
- Davis, Dick. "Rustam-i Dastan." *Iranian Studies* 32:2 (1999): 231-241.
- De Blois, Frank. "Zindik." *Encyclopaedia of Islam (EIs)*, 11:510-513. Second Edition.
- De Jong, Albert. "Magi." *Encyclopaedia of Religion (ER)*, 8:5559-5562.
- De Jong, Albert. *Traditions of the Magi: Zoroastrianism in Greek and Latin Literature*. Leiden: Brill, 1997.
- Dhabhar, E. Bamanji N. *Persian Rivayats of Hormazyar and Framaz and Other*. Bombay: Cama Oriental Institute, 1932.
- ed-Dineverî, Ebû Ḥanife Aḥmed b. Dāvūd. *el-Aḥbāru'ṭ-Ṭivāl*. Tah. 'Abdulmun'im 'Āmir. Ḳāhire: Dāru İhyā'i'l-Kutubi'l-'Arabî, 1960.
- Dinkerd-i Heftom*. Tah. M. Takî Rāşid Muḥaşşil. Tahran: Pejüheşgāh-i Ulüm-i İnsānî ve Motāleāt-i Ferhengî, 1389/2010.
- Diogenes, Laertius. *Lives of the Eminent Philosophers*. Trans. Pamela Mensch. New York: Oxford University Press, 2018.
- Ebû Temmām, Evs b. el-Ḥārîş eṭ-Ṭā'î. *ed-Divān*. Tah. Şāhîn 'Aṭiyye. Beyrüt: Maṭba'atu'l-Edebiyye, 1889.
- Ebû 'Alî el-Ḳaysî. *İdāhu Şevāhidi'l-İdāh*. Beyrüt: Dāru'l-Ġarbi'l-İslāmî, 1987.
- Ebû Yūsuf Ya'ḳub b. İbrāhîm. *Kitābu'l-Ḥarāc*. Beyrüt: Dāru'l-Ma'rife, 1979.
- el-Ezherî, Ebû Manşūr Muḥammed b. Aḥmed b. el-Heravî. *Tehzîbu'l-Luġa*. Nşr. Muḥammed 'Avḍ Mur'ib. Beyrüt: Dāru İhyā'i't-Turāşî'l-'Arabî, 2001.
- Eznik of Kolb. *A Treatise on God Written in Armenian by Eznik of Kolb (Floruit c.430-c.450)*. Çev. Monica J. Blanchard ve Robin D. Young. Leuven: Peeters, 1998.
- Fayda, Mustafa. "Ebnâ." *Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, 10:78-79.
- el-Ferāhîdî, el-Ḥalîl b. Aḥmed. *Kitābu'l-'Ayn*. Nşr. Mehdî el-Maḥzûmî, İbrahim es-Sāmerrā'î. 8 c. Beyrüt: Mektebetu'l-Hilāl, 1998.
- el-Ferezdağ, Ebû Firās. *ed-Divān*. Nşr. 'Alî Fā'ür. Beyrut: Dāru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 1987.
- Firdevsî, Ebu'l-Ḳāsim. *Şāhnāme*. Ed. İḥsān Yārşātir. Tah. Celāl Ḥālîkî Muṭlağ. 8 c. California: Bunyād-ı Mirās-ı İrān & İntişārât-ı Mazdâ, 1369/1990.

- Fisher, Greg. *Arabs and Empires before Islam*. New York: Oxford University Press, 2015.
- Ghazanfari, Kolsoum. *Bonmāyehā-i Dīnī Īrān-i Bāstān der Şāhnāme/Ancient Iranian Religious Elements in The Shahnameh*. Tahran: University of Tehran Press, 2015.
- Gnoli, Gherardo. "Aşāvan." *Encyclopædia Iranica (EI)*, 2:705-706.
- Gündüz, Şinasi. "Mecûsîlik." *Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, 29:279-284.
- Ğureru Aĥbāri Mulūki'l-Furs ve Siyerihim. Tah. H. Zotenberg. Paris: Imprimerie Nationale, 1900.
- Ĥalife b. Ĥayyāt, Ebū 'Amr Ĥalife el-'Uşfūrī. *et-Tārīĥ*. Tah. Ekrem Ėiyā el-'Umerī. Beyrūt: Mu'essesetu'r-Risāle, 1997.
- Hāmeen-Anttila, Jaakko. "Rustam in Arabic Literature and the Middle Persian 'Khwadāynāmag'." *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes* 107 (2017): 27-58.
- Hamidullah, Muhammed. *Hız. Peygamber'in Altı Orijinal Diplomatik Mektubu*. Çev. Mehmet Yazgan. İstanbul: Beyan, 2013.
- Hamidullah, Muhammed. *İslam Peygamberi*. Çev. Salih Tuğ. 2 c. Ankara: Yeni Şafak, 2003.
- Ĥamīdullah, Muĥammed. *Mecmūatu'l-Veşā'iki's-Siyāsiyye lil-'Aĥdi'n-Nebeviyye ve'l-Ĥilāfeti'l-Rāside*. Beyrūt: Dāru'n-Nefāis, 1985.
- el-Ĥāris, Ebū Muĥammed b. Muĥammed el-Bağdādī. *Musnedu'l-Ĥāris: Buĥyetu'l-Bāĥis 'an Zevāidi Musnedi'l-Ĥāris*. Tah. Ĥuseyn Aĥmed Şāliĥ el-Bākiri. Medīne: Merkezu Ĥidmetu's-Sunne, 1992.
- Herodotos. *Tarih*. Çev. Müntekim Ökmen. İstanbul: İş Bankası Kültür, 2007.
- el-Ĥillī, Ebū'l-Bekā' Ĥibetullah. *el-Menākıbu'l-Mezīdiyye fī Aĥbāri'l-Mulūki'l-Esedīyye*. Tah. Maĥmūd 'Abdulĥādir Ĥureysāt ve Şāliĥ Mūsā Derādike. 2 c. 'Ammān: Merkezu Zāyid lit-Turāş ve't-Tārīĥ, 1984.
- Ĥorde Avestā: Nāme-i Mīnuvī. Çev. İbrāĥīm Pürdāvud. Tahran: Dunyāyi Kitāb, 1385/2005.
- Howard-Johnston, James. "Ĥosrow II." *Encyclopædia Iranica*. <https://www.iranicaonline.org/articles/khosrow-ii> (07 Şubat 2021).
- Huyse, Philip. *Die dreisprachige Inschrift Şābuhrs I. an der Ka'ba-i Zardušt (ŞKZ), Band 1*. Corpus Inscriptionum Iranicarum. London: School of Oriental and African Studies, 1999.
- el-İşfahānī, Ebū'l-Ferec 'Ali b. Ĥuseyn. *Kitābu'l-Eĥānī*. Tah. İ. 'Abbās, İ. es-Se'afin ve Bekr 'Abbās. Beyrūt: Dāru Şādır, 2008.
- İbn Dureyd, Muĥammed b. el-Ĥasan el-Ezdī. *el-İştikāk*. Tah. 'Abdusselām Muĥammed Hārūn. Beyrūt: yy. 1991.
- İbn Ebī Şeybe, Ebū Bekr b. 'Abdullāh b. el-'Absī. *el-Muşannef*. Tah. Kemāl Yūsuf el-Ĥüt. Riyād: Mektebetu'r-Ruşd, 1998.
- İbn Ĥabīb, Muĥammed b. Ĥabīb b. Umeyye. *el-Muĥabber*. Nşr. Ilse Lichtenstadter. Beyrūt: Dāru'l- Āfāki'l-Cedide, tsz.
- İbn Ĥabīb, Muĥammed b. Ĥabīb b. Umeyye. *el-Munemmaĥ fī Aĥbāri Ĥurayş*. Tah. Ĥurşid Aĥmed Fārūĥ. Beyrūt: 'Alemlu'l-Kutub, 1985.
- İbn Ĥişām, 'Abdumelik b. Eyyüb el-Ĥimyerī. *et-Ticān fī Mulūki Ĥimyer*. Şan'ā: Merkezu'd-Dirāsāti ve'l-Ebĥāşi'l-Yemeniyye, 1347/1928.
- İbn Ĥişām, 'Abdumelik b. Eyyüb el-Ĥimyerī. *es-Siretu'n-Nebeviyye*. Tah. Muşţafā es-Saĥĥā. 2 c. Mışır: Mektebetu Muşţafā el-Bābī'l-Ĥalebī, 1955.
- İbn Ĥurdāzbih, 'Ubeydullāh b. 'Abdillāh. *el-Mesālik ve'l-Memālik*. Beyrūt: Dāru Şādır, 1307.

- İbn İshâk, Muḥammed b. İshâk b. Yesâr el-Muḥṭṭalibî. *Kitâbu's-Siyer ve'l-Megâzî*. Tah. Suheyk Zekkâr. Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1978.
- İbn Keşîr, Ebû'l-Fidâ İsmâil b. 'Umar. *el-Bidâye ve'n-Nihâye*. Tah. 'Alî Şîrî. Beyrût: Dâru l-İhyâ'i't-Turâşî'l-'Arabî, 1988.
- İbn Kuteybe, 'Abdullâh b. Muslim ed-Dîneverî. *el-Ma'ârif*. Tah. Şervet 'Ukkâşe. Kahire: el-Hey'etu'l-Mışriyyetu'l-'Âmme, 1992.
- İbn Kuteybe, 'Abdullâh b. Muslim ed-Dîneverî. *el-Me'ânî'l-Kebîr fî Ebyâti'l-Me'ânî*. Nşr. Sâlim el-Kerenkevî v.dğr. 3 c. Ḥaydarâbâd: Dâiratu'l-Ma'ârifî'l-'Osmâniyye, 1949.
- İbn Kuteybe, 'Abdullâh b. Muslim ed-Dîneverî. *eş-Şî'r ve's-Şu'arâ*?. Kahire: Dâru'l-Ḥadîs, tsz.
- İbn Manzûr, Cemâluddîn Muhammed. *Lisânu'l-'Arab*. Beyrût: Dâru Şâdir, 1993.
- İbn Miskeveyh, Muḥammed b. Ya'kûb. *Tecâribu'l-Umem ve Te'âkubu'l-Himem*. Tah. Ebû'l-Kâsım İmâmî. Tahran: Surûş, 2000.
- İbn Muḳbil, Temîm b. Ubey el-'Aclânî. *ed-Divân*. Tah. 'İzzet Ḥasan. Dîmeşk: Mudîriyyet-u l-İhyâ'i't-Turâşî'l-Kadîm, 1962.
- İbn Zenceveyh (Zencûye), Ḥamîd b. Maḫled b. Kuteybe el-Ḥorasânî. *Kitâbu'l-Emvâl*. Tah. Şâkir Zeyb Feyyâd. Riyâd: Merkezu'l-Melik Fayşal, 1986.
- İbn 'Abdi Rabbih, Aḫmed b. Muḥammed. *el-'İkdu'l-Ferîd*. Tah. Mufîd Ḳamîha. 8 c. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 1983.
- İbnu'l-Cevzî, Cemâluddîn 'Abdurrahmân b. 'Alî b. Muḥammed. *el-Muntaẓam fî Târîhi'l-Mulûk ve'l-Umem*. Tah. Muḥammed 'A. 'Aṭâ ve Muştafâ 'A. 'Aṭâ. Beyrût: Dâru'l-Ḥadîs, 1992.
- İbnu'l-Enbârî, Ebû Bekr Muḥammed. *el-Muzekker ve'l-Muennes*. Nşr. Muḥammed 'Abdulḫâlik 'Udayme. by: yy. 1981.
- İbnu'l-Kelbî, Hişâm b. Muḥammed. *el-Meşâlib*. Tah. Necâh et-Tâi. Beyrût: Dâru'l-Hudâ, 1988.
- İbnu'l-Kelbî, Hişâm b. Muḥammed. *Kitâbu'l-Eşnâm*. Tah. Aḫmed Zeki Bâşâ. Ḳâhire: Dâru'l-Kutubi'l-Mışriyye, 2000.
- İmru'u'l-Ḳays, b. Ḥucr b. el-Ḥâriş el-Kindî. *Divânu İmri'i'l-Ḳays*. Tah. 'Abdurrahmân el-Muštâvî. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 2004.
- Kanga, K. E. *English-Avesta Dictionary*. Bombay: The Forth Printing Press, 1909.
- Kara, Cahid. *İslam Coğrafiyasında Mecûsîler (Emevilerin Sonuna Kadar)*. İstanbul: Hikmetevi, 2015.
- Ḳazvîni, Mirza Aḫmed. "Muḳaddime-i Ḳadîm-i Şâhnâme." *Bîst Maḳâle-i Ḳazvîni ez Maḳâlât-i Târîhi ve İntikâdî ve Edebî*, ed. A. İḳbâl içinde 2:7-90. Tahran: yy 1332/1954.
- Ka'b b. Zuheyr, Ebû'l-Muḍarreb. *ed-Divân*. Nşr. 'Alî Fâ'ûr. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 1997.
- el-Kelbî, Cerîr b. 'Aṭiyye. *Divânu Cerîr bi-Şerhi Muḥammed b. Ḥabîb*. Nşr. Nu'mân Muḥammed Emîn Ṭaha. Kahire: Dâru'l-Me'ârif, tsz.
- Kelpetin, Mahmut. *İslâm Öncesi Güney ve Kuzey Arabistan*. İstanbul: Kuramer, 2016.
- Kent, Roland G. *Old Persian Grammar Texts Lexicon*. New Haven: American Oriental Society, 1950.
- Kiel, Yishai. *Sexuality in the Babylonian Talmud: Christian and Sasanian Contexts in Late Antiquity*. Cambridge: Cambridge University Press, 2016.
- Kister, M. J. "Al-Hira Some Notes on its Relations with Arabia." *Arabica* 15:2 (1968): 143-169.

- Kitāb-ı Penjum-i Dīnkerd*. Çev. Tah. Jāle Āmūzgār, Aḥmed Tefaḍḍulī. Tahran: İntişārāt-ı Moʿīn, 1386/2008.
- Kitāb-i Sevzum-i Dīnkerd*. Çev. Tah. Faḍilet, Ferīdūn. 2 c. Tahran: İntişārāt-ı Ferheng-i Dehḥudā, 1381/2001.
- Kreyenbroek, Philip. "Zoroastrian Priesthood after the Fall of the Sasanian Empire." *Transition Period in Iranian History: Actes Du Symposium de Fribourg-En-Brisgau (22-24 Mai 1985)*, ed. P. Gignoux, içinde 151-66. Paris: Association Pour L'avancement Des Etudes Iraniennes, 1987.
- Macdonald, Micheal C. A. "Arabs and Empires before the Sixth Century." *Arabs and Empires Before Islam*, ed. Greg Fisher, içinde 11-89. Oxford: Oxford University Press, 2015.
- Mackenzie, Donald N. *A Concise Pahlavi Dictionary*. London: Oxford University Press, 1986.
- Mağribī, 'Abdumelik b. Sa'īd. *Neşvetu't-Ṭarab fī Tārīḫi Cāhiliyyeti'l-'Arab*. Tah. Nuşret 'Abdurrahmān. 'Ammān: Mektebetu'l-Aksā, 1982.
- el-Makḍisī, el-Muṭahhir b. Ṭāhir. *El-Bed'u ve't-Tārīḫ*. 6 c. Port Sa'īd: Mektebetu's-Şekāfeti'd-Dīniyye, tsz.
- Mālik b. Enes. *el-Muvaṭṭa'*. Tah. Muḥammed Mustafā el-A'zamī. Abū Ḍabī: Muessesetu Zāyid b. Sultān, 2004.
- Mardānfarrox, *Şak-ud-gumāniḥ-vizār: The Doubt-Removing Book of Mardānfarrox*. Çev. Raham Asha. Paris: Alan Mole, 2015.
- Mazdāpūr, Katāyūn. *Zertoştīyān*. Tahran: Defter-i Peşūheşhā-i Ferhengī, 1382/2004.
- el-Mervezī, Muḥammed b. Naşr b. el-Ḥaccāc. *es-Sunne*. Tah. Sālim Aḥmed es-Selefī. Beyrūt: Muessesetu'l-Kutubi's-Şekāfiyye, 1987.
- Mēnōy ī Hīred*. Çev. Aḥmed Tefaḍḍulī. Tahran: İntişārāt-ı Tūs, 1362/1984.
- Merdānferrouḥ. *Gozāreş-i Gomān-i Şiken: Şerḥ ve Tercüme-i Metni Pāzend-i 'Şikend Gomānik Viçār'*. Çev. Pervīn Şekībā. İllinois: Neşr-i Kitāb-i Keyūmers, 2001.
- el-Mes'ūdī, 'Alī b. el-Ḥuseyn b. 'Alī. *Murūcu'z-Zeheb ve Ma'ādinu'l-Cevher*. Tah. Kemāl Mer'ī. Beyrūt: el-Mektebetu'l-'Aşriyye, 2005.
- Morony, Michael. "Maḍjūs." *Encyclopedia of Islam (EIs)*, 5:1110-1118. Second Edition.
- Muḳātil b. Suleymān, Ebū'l-Ḥasen Beşir el-Ezdī. *et-Tefsīr*. Tah. 'Abdullāh Maḥmūd Şehḫāte. Beyrūt: Dāru İhyā'i't-Turāş, 2002.
- Muslim, Ebū'l-Ḥasan Muslim b. el-Ḥaccāc. *El-Cāmi'u's-Şaḫiḫ*. Tah. Muḥammed Fuād 'Abdulbākī. 4 c. Beyrūt: Dāru İhyā'i't-Turāşī'l-'Arabī, tsz.
- Mucmelu't-Tevārīḫ ve Kışaş*. Tah. Mihirdād Bahār. Tahran: İntişārāt-ı Esāṭir, 1389/2010.
- Nihāyetu'l-Erab fī Aḥbārī'l-Furs ve'l-'Arab*. Tah. Muḥammed Taḳī Dānişpejuh. Tahran: İntişārāt-ı Encūmen-i Āşār ve Mefāhir-i Ferhengī, 1375/1997.
- Nyberg, Henry S. A *Manual of Pahlavi: Ideograms, Glossary, Abbreviations, Index, Grammatical Survey*. 2 c. Wiesbaden: Otto Harassowitz, 1974.
- Pahlavi Texts I, (The Bundahis)*. Çev. E. West. *Sacred Book of East*. ed. Max Müller. Clarendon: Oxford University Press, 1880.
- Pahlavi Texts IV (Contents of Nasks), (Denkard IX)*. Çev. E. West. *Sacred Book of East*. ed. Max Müller. Clarendon: Oxford University Press, 1892.
- Panaino, A. "Once Again Upon Middle Persian Mazdesn." *Paitimana; Essays in Iranian, Indo-European and Indian Studies in Honour of Hanns-Peter Schmidt*, ed. Siamak Adhami, içinde 321-327. California: Mazda Publishers, 2003.
- Photius. *Bibliotheca*. Çev. J. H. Freese. London: Macmillan, 1920.

- Potts, Daniel T. "The Sasanian Relationship with South Arabia." *Studia Iranica* 2 (2008):197-213.
- Retsö, Jan. *The Arabs in Antiquity: Their History from the Assyrians to the Umayyads*. London: Routledge&Curzon, 2003.
- Şahrestānīhā ī Ērānšahr: *A Middle Persian Text on Late Antique Geography, Epic, and History*. Trans. Touraj Daryae. Costa Mesa: Mazda Publishers, 2002.
- es-Semhūdī, Ebū'l-Ḥasen 'Alī b. 'Abdullāh. *Vefāu'l-Vefā bi Aḥbāri Dāri'l-Muṣṭafā*. Nşr. Ḥālid 'Abdulḡani Maḥfūz. Beyrūt: Dāru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 1998.
- Serkārātī, Behmen. "Rüstem: Yek Şaḡsiyyet-i Tārīḡ-i ya Uştüre-i." *Mecelle-i Dānişgede-i Edebiyāt ve 'Ulüm-i İnsāni Dānişgāh-i Firdevsī* 12:2 (1977):161-192.
- Shahbazi, A. Shapur. "The Parthian Origins of the House of Rustam." *Bulletin of Asian Institute* 7 (1993): 155-163.
- Shahīd, Irfan. *Byzantium and the Arabs in the Fourth Century*. Washington, DC: Dumbarton Oaks, 2006.
- Shaked, Shaul. "The Myth of Zurvan-Cosmology and Eschatology." *Messiah and Christos: Studies in Jewish Origin of Christianity: Presented to David Flusser on the Occasion of His Seventy-Fifth Birthday*, ed. I. Gruenwald, S. Shaked, G. Stroumsa, içinde 219-40. Tübingen: Mohr Siebeck, 1992.
- Shaki, Mansour. "The Social Doctrine of Mazdak in the Light of Middle Persian Evidence." *Archiv Orientalni* 46 (1978):289-306.
- Sībeveyh, 'Osmān b. Ḳanber el-Ḥārişī. *El-Kitāb*. Nşr. 'Abdusselām Muḥammed Hārūn. 5 c. Ḳāhire: Mektebetu'l-Ḥāncī, 1988.
- Söylemez, M. Maḥfuz. "İlk Dönem İslam Toplumunda Gayrimüslimlerin Yeri." *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 22 (2010):99-124.
- Söylemez, M. Maḥfuz. *Bedevîlikten Hadarîliğe Kûfe*. 2. bs. Ankara: Ankara Okulu, 2015.
- Strabo. *The Geography of Strabo*. Trans. H. L. Jones. London: Harvard University Press, 1966.
- es-Suheylī, 'Abdurrahmān b. 'Abdullāh. *Er-Ravḍu'l-Unuf fī Şerḡi's-Sireti'n-Nebeviyye li İbn Hişām*. Tah. 'Abdurrahmān el-Vekīl. Kahire: Mektebetu İbn Teymiyye, 1990.
- eş-Şāfi'ī, Muḥammed b. İdrīs. *el-Musned*. Tah. Māhir Yāsin Faḡl. Kuveyt: Şeriketu Ğarrās, 2004.
- eş-Şehristānī, Ebu'l-Fetḡ. *el-Milel ve'n-Niḡal*. Tah. E. A. Mehnā ve A. H. Fā'ur. Ḳāhira: Dāru'l-Ma'rife, 1994.
- Şener, A., C. Sofuoḡlu ve M. Yıldırım. *Yüce Kur'an ve Tefsirli Meali*. İzmir: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınevi, 2020.
- eṡ-Ṭaberī, Muḥammed b. Cerīr b. Yezīd. *Cāmi'u'l-Beyān fī Te'vili Āyi'l-Ḳur'ān*. Tah. 'Aḡmed Muḥammed Şākir. Beyrūt: Muessesetu'r-Risāle, 2000.
- eṡ-Ṭaberī, Muḥammed b. Cerīr b. Yezīd. *Tārīḡu'r-Rusul ve'l-Mulūk*. Tah. Muḥammed Ebu'l-Faḡl İbrāhīm. 11 c. Ḳāhira: Dāru'l Me'ārif, 1967.
- Tebrizī, Muḥammed Ḥuseyin b. Ḥālef. *Burhān-ı Ḳāṭi'*. Tah. Muḥammed Mu'in. 4 c. Tahran: İntişārāt-ı Emir Kebīr, 1376/1997.
- The Bundahišn: The Zoroastrian Book of Creation*. Çev. Domenico Agostini ve Samuel Thrope. New York: Oxford University Press, 2020.
- The Pahlavi Rivāyat Accompanying with the Dādestān ī Dēnīg*. Trans. Alan Williams. 2 c. Copenhagen: Munksgaard, 1990.

- The Sasanian Rock Reliefs at Naqsh-e Rostam, Kerdir's Inscription.* Çev. Donald N. Mackenzie. Berlin: Dietrich Reimer Verlag, 1989.
- The Sassanian Inscription of Paikuli (Part 3.1).* Çev. Helmut Humbach, P. Oktor Skjærvø. Munich: Verlag, 1983.
- The Zand ī Wahman Yasn: A Zoroastrian Apocalypse.* Çev. Carlo G. Cereti. Serie orientale Roma. Roma: Is.M.E.O., 1995.
- Theodore Abu Qurrah. *Theologus Autodidactus.* Çev. J. C. Lamoreaux. Provo: Brigham Young University Press, 2005.
- et-Tirmizî, Muḥammed b. Īsâ b. Sevre b. Mūsâ b. Ḍaḥḥāk. *es-Sunen.* Mısır: Şeriketu Muştafâ'l-Bâbî'l-Ḥalebî, 1975.
- Tolman, Herbert C. *The Behistan Inscription of King Darius.* Tennessee: Vanderbilt University, 1908.
- Vasunia, Phiroze. *Zarathushtra and the Religion of Ancient Iran; the Greek and Latin Sources in Translation.* Bombay: The K.R. Cama Oriental Institute, 2007.
- Vendīdād.* Çev. İbrâhîm Pürdâvud. Tahran: Neşr-i Fravahar, 1347/1967.
- Vevaina, Yuhan S.-D. "A Father, a Daughter, and a Son-in-Law in Zoroastrian Hermeneutics." *Sasanian Iran in the Context of Late Antiquity: The Bahari Lecture Series at the University of Oxford*, ed. Touraj Daryaee, içinde 121-147. Leiden: Brill, 2018.
- Wilkinson, J. C. "The Julanda of Oman." *The Journal of Oman Studies* 1 (1975):97-108.
- Willams, Alan. *The Zoroastrian Myth of Migration from Iran and Settlement in The Indian Diaspora: Text, Translation and Analysis of the 16th Century Qesse-Ye Sanjan 'The Story of Sanjan'.* Leiden: Brill, 2009.
- Yâkût el-Ḥamevî, Şihâbuddîn b. 'Abdullâh. *Mu'cemu'l-Buldân.* Beyrût: Dâru Şâdir, 1977.
- Yarshater, Ehsan. "Esfandiâr (1)." *Encyclopædia Iranica (EI)*. 8:584-592.
- Yarshater, Ehsan. "The Persian Presence in the Islamic World." *The Persian Presence in the Islamic World*, ed. R. G. Hovannisian ve G. Sabagh, içinde 4-125. New York: Cambridge University Press, 1998.
- el-Ya'kûbî, Ca'fer b. Vehb bin Vâḏiḥ el-Ya'kûbî. *Târîḫul- Ya'kûbî.* Tah. 'Abdulemîr Mehnâ. 2 c. Beyrût: Şeriketu'l-Ālemî lil-Maṭbû'ât, 2010.
- Yesnâ.* Çev. İbrâhîm Pürdâvud. Tahran: İntişârât-ı Dânişgâh-i Tahrân, 1340/1962.
- Yeşthâ.* Çev. İbrâhîm Pürdâvud. 2 c. Tahran: İntişârât-ı Dânişgâh-i Tahrân, 1347/1969.
- Zâdsparm. *Veziđegihâyi Zâdsparm.* Çev. M. Taķî Râşid Muḥaşşil. Tahran: Pejûheşgâh-i Ulûm-i İnsânî ve Motâleât-i Ferhengî, 1385/2007.
- Zand-Ākâsih: Iranian or Greater Bundahišn.* Çev. Behramgore T. Anklesaria. Bombay, 1956.
- Zend-i Behmen Yesn.* Çev. M. Taķî Râşid Muḥaşşil. Tahran: Muessese-i Moṭâle'ât-u Taḥkîkât-i Ferhengî, 1380/2002.